

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ
JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

Abdullaeva Ya., Esnazarova Z., Tleumuratova Z.

TÁBIYAT FILOSOFIYASI
(oqıw-metodikalıq qollanba)

Nókis-2021

Abdullaeva Ya., Esnazarova Z., Tleumuratova Z.

Bul oqıw qollanba joqarı oqıw orınlarında ótiletuǵın filosofiya kursınıń baǵdarlamasına sáykes jazılǵan.

Oqıw qollanbada insannıń biosferaǵa tásirin tártipke salıw, jámiyetlik rawajlanıwdıń óz-ara tásirin uýǵınlastırıw, tábiyǵıy ortalıqtı tek ǵana ǵalabalıq dárejede emes, al aymaqlıq hám milliy sheńberde de saqlaw zárurlıǵı haqqında ayıladı.

Tiykarınan, oqıw qollanbada filosofiya tariyxındaǵı tábiyatqa qatnas, tábiyat túsiniǵı, tábiyat hám jámiyettiń óz-ara baylanısı, sociallıq rawajlanıw hám geografıyalıq ortalıqtıń óz ara baylanısı, tábiy nızamlar koncepciyası, geografıyalıq determinizm, social determinizm, geosiyasat, geografıyalıq ortalıq túsiniǵı, social ekologiya, ekologiyalıq mashqalanıń filosofiyalıq mánisi, biosfera hám noosferanıń óz-ara teń salmaqlıǵı máselelerine itibar berilip mazmunı keń kólemde ashıp berilgen.

Oqıw qollanbada alǵa súrilgen ideyalar, teoriyalıq juwmaqlar biosfera hám noosferanıń óz-ara teń salmaqlılıǵı máselesi házirgi ekologiyalıq mashqalalarına filosofiyalıq analiz berilgen.

Joqarı oqıw orınları studentleri, magistrantları hám oqıtıwshılardıǵa arnalǵan.

Juwaplı redaktor:

A.Embergenov- Ájiniyaz atındaǵı NMPI «Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi» kafedrası docenti, filosofiya ilimleriniń kandidadı.

Pikir bildiriwshiler:

A.Bayrieva – Berdaq atındaǵı QMU «Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi» kafedrası docenti, filosofiya ilimleriniń kandidadı.

G. Saparova – Ájiniyaz atındaǵı NMPI «Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi» kafedrası docenti, filosofiya ilimleriniń kandidadı.

Oqıw – metodikalıq qollanba Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Ilimiy oqıw – metodikalıq keńesiniń 2020-jıl 29–dekabrdegi qararı menen (bayanlama № 3) baspaǵa usınıldı.

Kirisiw.

Jámiyet hám tábiyattıń óz-ara qarım-qatnası mashqalası sociallıq filosofiyanıń eń aktual mashqalalarınan biri bolıp qalmaqta. Bunnan birneshe on jıllıqlar aldın olar arasındaǵı qatnas bir tárepleme xarakterge iye boldı. Adamzat tek ǵana onnan paydalandı, onıń baylıqların sheksiz hám máńgi dep esaplap onnan paydalandı. Jámiyet ushın tábiyattıń áhmiyeti haqqındaǵı túsinik qalıplestirilmedi. Házirgi dáwirde Tábiyat hám Insan ulıwma tiykarlarınıń birde bir mashqalası, onı filosofiyalıq jaqtan túsinip jetpesten, dúnyaǵa eskishe kóz-qaraslardan waz keshpesten hám sol tiykarda jańasha oy-pikir, jańasha dúnyaqarastı qalıplestirmey sheshiw múmkin emes. Ilimniń ekologiyalasıwı processı onıń eń áwele tábiyǵıy pánler tarawında fundamental izertlewlerdi hám biliwdiń ulıwma ilimiy-integrativ formaları hám quralların tez rawajlandırıwdı alǵa qoyǵan maqsetlerdi ámelge asırıwǵa baǵdarlanganlıǵı menen baylanıslı boladı. Bul ilimiy bilimlerdi texnika hám islep shıǵarıw, basqarıw hám tálim tarawlarına tez pát penen ámelge asırıw ushın sharayat jaratadı. Te rawajlanıw sistemasın birdey dep túsiniw áste-aqırın qalıpleseedi. Bunday túsiniw noosferalıq oylawda insanpárwarlıq ruwxı menen suwǵarılǵan ruwhıy qádriyatlarǵa, intellektual potencialǵa hám ruwxıy-xabar resurslarına tiykarlanadı.

Kópshilik jaǵdayda ekologiya hám noosferogenez mashqalalarınıń sheshiliwi ilimiy jaqtan támiyinlenbegenligi nátiyjesinde filosofiya olardı ilimiy islep shıǵıwda tek ǵana izertlewler strategiyasın qalıplestiriwdiń dáslepki basqıshında, al qararlar qabıl etiwde de úlken járdem beriwshi ilgerilewge erisiwdiń jalǵız ilimiy-metodologiyalıq usılı bolıp qalmaqta.

Házirgi zaman filosofiyalıq mashqalaların úyreniwde tábiyat hám ulıwma dúnya máselesi emes, bálki olarǵa nsannıń múnásebeti máselesi, bálki olarǵa insannıń múnásebeti máselesi úlken áhmiyetke iye.

Filosofiyalıq mashqalalar yamasa, basqasha qılıp aytqanda, filosofiyalıq máseleler insan, onıń táǵdiri, wazıypası, tábiyatqa, jámiyetke, ózine múnásebeti máselesi. Biosfera hám noosferanıń óz-ara teń salmaqlılıǵı tásiri xarakterin anıqlawdan ibarat. Biosfera hám noosfera sistemasındaǵı dialektikalıq óz-ara baylanıs penen baylanıslı.. Biosfera hám noosferanıń áz-ara teń salmaqlılıǵı múnásebetleriniń xakteri quraydı. Kitapta, alǵa súrilgen ideyalar, teoriyalıq juwmaqlar biosfera hám noosferanıń óz-ara teń salmaqlılıǵı máselesi házirgi ekologiyalıq mashqalalardı aqılana sheshiwde ámeliy áhmiyetke iye. Izertlew nátiyjelerin bul mashqalanı jáne de tereńrek úyreniw ushında paydalanıw múmkin.

I-BAP. FILOSOFIYA TARIYXINDA TÁBIYATQA QATNAS.

1.1.TÁBIYAT TÚSINIĞI.

Tábiyat túsiniğiniń keń hám tar mániste isletiledi. Keń mániste tábiyat pútkil obektiv bolmıs, real waqıyalıq, túrli kórnislerdegi álem dep alıp qaraladı. Tar mániste tábiyat ilim, tiykarınan tábiyiy ilimler tábiyattanıwdı úyrenetuğın obekt dep qaraladı. Filsofiya páninde tábiyattı biremshı ekilemshı dárejeler dep alıp qaraymız. Bulardıń birinshisi adamzatdan aldın sap tábiyiy halda payda bolğan tábiyat, ekinshisi adamzat qatnasıwında payda etilgen tábiyiy nárseler topıraq, suw, áwizler hám terekler, eginshilik maydanları, xalıq mákanları, qala, awıl hám t.b. Tábiyat túsiniğı adamzat jámiyetiniń ómirinde xızmetinde júz beretuğın tábiyiy sharayatlar jıynağı sıpatında isletiledi, úyreniledi.

Óytkeni, bul mániste tábiyat túsiniğı sonshellı ápiwayı ilim obekti predmeti sıpatında emes, adam hám jámiyettiń tariyxıy sociallıq qatnaslar sistemasında tutqan ornı hám orınlaytuğın funkciyası menen sıpatlanadı.

Social rawajlanıwda jámiyetti qorshap turatuğın tábiyiy bolmıstıń áhmiyetin filosoflar tárepinen analizlep bergen. Jámiyet ómirinde tábiyattıń roli haqqında sıpatlap bergen. Lao-Czı, Konfuciy, Demokrit, Gippokrat, Platon, Aristotel, Farabiy, Ibn-Sino, Ibn Xoldun, Jon Goden «Insan ushın – úlgi - jer», - jer ushın úlgi – aspan. Aspan ushın úlgi – jol dao). Dao ushın úlgi óz-ózinen tábiylik dep atap kórsetken¹. Jan Bodenniń kórsetiwinshe tiykarınan jámiyet insan qasınan tısqarıda tábiyi ráwishte tábiyat nızamlarına boysınğan halda qáliplesedi rawajlanadı.

1.2. TÁBIYAT HÁM JÁMIYETTİŇ ÓZ-ARA BAYLANISI.

Adam toi organizmler toparına kiriwshi qıyın social hám miynet skerligin júrgiziwshi individ alıp qaraladı. Adam tariyxıy jámáá processii subektiv bolıp, ol jer sharındağı materiallıq hám ruwxıy mádeniy rawajlanıwdıń tiykarlawshısı.

Adam basqa túrdegi tiri barlıq penen ginetikalıq baylanısqa halda, biraq olardan sananıń joqarılıǵı, miynet quralların islep shıǵara alıwı, sóz sheberliginiń rawajlanǵanlıǵı, dóretiwshilik skerligi hám ádep ikramlıq ruwxıy óz-ózin ańlay alıwı menen ajıralıp turadı.

Jámiyet keń mániste adamlardıń triyxıy qarar etken sheshimi, birgeliktegi izertlewleri kompleksi yamasa tar mániste social qatnaslardıń konkret tipii dep alıp qarawga boladı. Tábiyattı alıp qarayıq keń mániste ulıwma bolmıs hám onıń hár qıylı formaları; tar mániste adamlardıń materiallıq hám ruwxıy talapların qanaatlandırıw deregi bolğan qorshap turǵan ortalıq. Adam óziniń ómiri dawamında pútkil blmıstan

¹ Досс философиясы антологиясы М., 1994, 36-б

emes, múmkin onı qorshap turıwshı hám onıń tásiri ishinde turǵan qorshap turǵan ortalıqtı paydalanıwǵa boladı. Usılayınsha adamzat tariyxında jámiyet penen tábiyat ortasında toqtawsız hám hár qıylı óz-ara tásirler payda boladı.

Jámiyet hám tábiyat, adam jasap turǵan ortalıq óz-ara tásir mashqalası adamzattıń máńgi mashqalasınıń biri bolıp tabıladı. Filosofiyalıq oydıń pútkil tariyxı dawamında ol basqasha sheshilip kelingен XVIII ásirde Franciya sociologi Monteske usı dáwir ushın tán bolǵan ideyalardı násiyatlaydı. Ol «Nızamlardıń ruwxı» tuwralı shıǵarmasında jámiyet tábiyatqa tolıq túrde ǵárezlilik haqqında ideyanı rawajlandırıp, «Kilimattıń ústemligi barlıq kúshlerden joqarı» degen urandı ilgeri súredi.

Adamlar jámiyetti tábiyatqa qarsı qoyadı, adamlar menen tábiyat ortasındaǵı baylanıstı bikralaytuǵın idealistlik qaraslaǵa qarsı tábiyat penen insan ortasındaǵı sheńber-sheń baylanıstı tiykarlaw hám kórsetiw ayırıqsha áhmiyetke iye. Tariyxtı eki kóz-qarastan qarawǵa boladı, onı tábiyat tariyxı hám adamlar tariyxı dep alıp qaraymız. Adamzat jámiyeti bar eken, tábiyat tariyxı hám adamlar tariyxı bir-birin qollap quwatlap turadı.

Jámiyet hám tábiyat birligin aytar ekenbiz, biz onıń tısalında olardıń materiallıq tárepten birligin túsinemiz, yaki olar materiallıq, bir túrli ximiyalıq zatlardan ibart, teoriyada dialetikalıq dep atalıwshı ayırım bir obektiv (biytáreplilik) nızamlarǵa degen menen ózine tán bolsa olar da baǵınadı.

Jámiyet social nızamlar menen birge fizika, ximiya hám biologiya nızamlarında ámel etedi. Bunda adam, jámiyet tábiyattıń bir bólimi sıpatında sıpatlanǵan. Adamnıń fizikalıq hám ruwxıy turmısı tábiyat penen sheńber-sheń baylanıs degendi bildiredi, adam tábiyattıń bir bólimi, onıń prezenti, rawajlanǵan onıń ǵúltajı.

Bul birinshiden dáslep tábiyat adam hám jámiyet payda bolıwınıń jetekshi faktori ekenligi kórinedi. Tábiyat rawajlanıwınıń kompleksi bolıwı adam tábiyatqa barǵan sayın óz tásirin ótkeredi, adam tek hár qıylı ósimlik haywanlar túrlern ornın ózgertip ǵana qoymastan, demek olardı usı dárejde ózgerdedi, onıń iskerligi nátiyjesinde jer sharı ulıwma ólim jazasına kelegende ǵana ol joq bolıp ketiwi múmkin.

Solay etip, adam tek tábiyattı úyrenip biledi, múmkin ózin qorshap turǵan dúnyanı ózgerteredi, «dóretiwshilik» etedi. Biraq lanshaft (tábiyat kórnisin) sonday ózgerdirip jiberegen, hám planetaǵa shıǵa alǵan adam hesh qashan tábiyattan bólinbeydi, ol hámme waqıt onıń bawırında jasaydı.

Adamnıń dóretiwshilik imkaniyatları, onıń tábiyatı hám ózgeriwi qábiletlerine kelgende, olar sheksiz –shegarasız dep alıp qaraymız. Materiallıq islep shıǵarıw processinde adamlar ortasında payda bolǵan qanasırsız óndiristiń ózi de, adam ómiriń shártleri de bolmaydı, demek jámiyette bolmaydı.

Jámiyet bul adamlardıń birliktegi háreketi, óz-ara tásiriniń ónimi, bull adamlardıń social qatnaslardaǵı adamnıń ózi. Jámiyet adam turmısınıń iskerliginiń tariyxıy forması sıpatında hesh qashan adamlardıń ápiwayı birlespesi bolǵan emes, bolmaydı da.

Jámiyet bul adamlardıń óndirislik ekonomikalıq mádeniy sociallıq birlesiklerdiń óz-ara hárketiniń qıyın sistemasınan turadı. Jámiyet bul úzliksiz ózgerip turatuǵın aǵza organizm bul biyǵarez jumıs islewine múmkinshilik beretuǵın belgili bir sociallıq elementlerdiń eriksiz birlesigi emes. Tábiyat bolsa bul materiallıq organizmler, reallıqlar kompleksinen ibarat bolıp, olar jámiyet tiykarın payda etedi, hám onı qorshap turadı.

Tábiyat rawajlanıwınıń joqarǵı basqıshı bolıp jámiyet tek tábiyiy faktor tiykarında jasaydı, rawajlana aladı hám onıń tábiyiy faktori menen úzliksiz tásirinde bolıwı shárt. Kelip shıǵıwı tárepinen tábiyat penen baylanıslı bolǵan jámiyet gez kelgen jaǵdayda tábiyattıń bólek bólimi sıpatında jasaydı hám rawajlanadı.

Adam óziniń tábyaitqqa kórsetip atırǵan unamsız tásiriniń sadarınan sezgeninde bilgeninde, tábiyattan racionallıq, jobalı, onı únemlep paydalanıw hám onı qorgaw zárúrligi haqqında oylay basladı.

«Tábiyattı qorgaw» termini dáslep 1913-jılı birinshi xalıqaralıq tábiyattı qorgaw boyınsha Shveycariyada ótkerilgen sezden keyin tarqaldı.

Ekologiya hám tábiyattı qorgaw mashqalası keskinlesip, óte qarсылıqlı tús alǵan házirgi dáwirde tábiyat hám jámiyet ortasındaǵı óz-ara qatnaslarda tepe-teńlikti saqlaw tiykarǵı wazypalardan esaplanadı. Tábiyat, adam hám jámiyet mashqalası ortasındaǵı óz-ara baylanıslıq mashqalası máńgi mashqalalardıń biri dep alıp qarawǵa boladı. Tábiyat jámiyetti jasaw ortalıǵı, onıń materiallıq hám ruwxıy talapların qanaatlandırıw deregi esaplanadı. Jámiyet tábiyat rawajlanıwınıń joqarǵı basqıshı bolıp, ayırıqsha social mazmunǵa iye. Tábiyat hám jámiyet ózara úzliksiz baylanısqan, bir pütün materiyanıń eki bólimi, ózine tán socekosistema esaplanadı. Tábiyat hám jámiyet óz-ara baylanıslıq sistemasında adam oraylıq orinedi iyeleydi.

Adam bir waqıttıń ózinde tábiyat jámiyettiń ajıralamas bólimi bolıp, biosocial mániske iye. Materiya hám energiya almasıwın tábiyattıń barlıǵınıń tiykarı. Materiya hárketiniń joqarǵı forması bolǵan jámiyet tábiyattıń ayırıqsha «adamgershilikli» bólimi sıpatında jasaydı hám rawajlanadı.

Ekologiyaǵa sheńberindeǵı ádebiyatda jámiyet hám tábiyattıń óz-ara tásiririn dáwirlerge bóliw tuwralı túrli pikirler bar. Mashqalanıń bir . bir kategoriyası bes dáwirdi, basqaları tórt, úshinshisi úsh dáwirdi tilge aladı. Ádebiyatlarda sonday-aq jámiyet hám tábiyattıń ózar tásirin tariyxıy tórt dáwirge bóliw keń orın alǵan.

1. Terimshilik, 2. agrar; 3. industrial; 4. nossfera dáwirlerin alıp qarawǵa boladı.

Marksistlik filosofiyanıń oyshılı F. Engels «Shańaraq, jeke menshik hám mámleketniń kelip shıǵıwı» shıǵarmasında adam tábiyattı ózlestiriw principine qarap jámiyet tariyxında úsh dáwirdi ajratıp kórsetedi. Jabaylıq, dep jazadı F. Enegels – bul tiykarınan tábiyattıń tayar ónimlerin ózlestiriw dáwiri dep alıp qaraydı; adam tárepinen jaratılǵan ónimler tiykarınan mine usınday ózlestiriwde járdemshi qural bolıp xızmet

etedi. Jabaylıq bul sharwashılıq hám diyxanshılıq penen shuǵıllana baslaǵan dáwir, adam iskerligi járdeminde tábiyat ónimlerin islep shıǵarıwdı kóbeytiw usılların iyelew dáwiri. Civilizaciya bul tábiyat ónimlerine islew beriw jánede iyelew dáwiri, tiykarǵı mánisinde óner kásip penen qol óner sheberlik dáwiri»²

Neogen dáwiri jer júzinde neantrop yamasa Homosapues sanalı adamnıń payda bolıwına durıs keledi. Jámiyet rawajlanıwınıń túrli basqıshlarında onıń tábiyatqa bolǵan qatnası ózgerip barǵan. Ayırım izertlewshiler tábiyat hám jámiyettiń óz-ara qatnasın tiykarǵı tariyxıy basqıshlardı 4 dáwirge bóledi.

A) Áyyemgi jámiyetlik dúzim dáwiri. Áyyemgi jámáá dúzimi dáwirinde adamlar tábiyatqa sezilerli tásir ótkermegen. Áyyemgi jámáá dúzimi dáwirinde adamlar ózi paydalanatuǵın tábiyiy resurslardıń poziciyasına belgili dárejede itibar berip, paydalanatuǵın ósimliklerdi hám awlaytuǵın haywanlardı qorǵay baslaǵan. Sebebi bul dáwirge kelip xalıqtıń sanı kóbeyip, islep shıǵarıwshı quralları jetilisip, oq jay qıyın balıq awlaw ásbapları jaratıldı. Bular áyyemgi jámiyet adamlarınıń jasawı ushın krekli bolǵan tábiyiy resurslardı hám sharapatlı esaplanǵan orınlardı qorǵaw ushın ayırım bir sharalardı kóriwge shaqıratuǵın edi.

Belgili aymaqlarda haywanlardı awlaw, paydalı ósimlik tuxımların terip alıw qadaǵan etile basladı. Paydalı haywanlardı kóplep soyıp taslaǵan adamlar áyyemgi jámáá dúzimde ólim jazasına húkim etilgen. Tabılmaytuǵın hám qımbat bahalı ósimlik haywanlar bar bolǵan jerler «sharapatlı oın» dep járiyalandı olardı awlaw, ósimlikler miywesi hám tuxımın teriw qadaǵan etildi. Bull waqıyalar tabiyattı qorǵaw tariyxınıń baslanıwı bolǵan. Áyyemgi jámiyetlik dúzim dáwirinde áyyemgi adam ózi ushın kerekli nárseni tábiyattan ala eken, bunnıń aqıbeti haqqında oylap otırmas edi. Sebebi áyyemgi adamlar sanı jaǵınan júdá az bolıp, tábiyatqa gárezli bolǵan.

B) Qul iyelewshilik jámiyeti jeke mulikshilikke tiykarlanǵan jámiyet bolıp, adamnıń tábiyatqa táhiri kúshli bolǵan. Qul iyelewshilik dáwirinde diyxanshılıq hám sharawashılıqtıń payda bolıwı tábiyatqa táhiri keskin kúsheyiwine sebepshi bolǵan. Joqarǵı qul iyeleri qullardıń kúshinen paydalanıp úlen aymaqlardaǵı jerlerdi súrip, tábiyiy ósimlik haywanlardı joq etip, eginshilik jerlerge aylandırǵan. Buǵan Orta Aziyada, Mısrda, Mesopatamiyada, Qıtayda hám Hindistanda jerlerdi súrip, suwǵarıp diyxanshılıq etken qul iyelewshilik mámleketleri mısál bola aladı. Qul iyelewshilik dúziminde jerlerden paydalanıw haqqında ósimlik sebepli topraqtıń tábiyiy jaǵdayı jamanlasıp bardı. Qul iyelewshilik dáwirinde ayırım mámleketlerde aǵashlarǵa talap kúshli bolǵan edi. So sebepli toǵaylardan durıs paydalanıw hám olardı qorǵaw tarawında sharalar kórule basladı. Buǵan mısál ushın Vavilon mámleketi bunnan 4 mın jıl aldın toǵaylardı qorǵaw tarawında sharalar kórule basladı, sharalardı buzǵan adam qattı jazalanǵan. Mısrda qul iyelewshilik jámiyetinde «Ólikler dápteri»

² Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства: В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. — Москва: Издательство политической литературы, 1982 ж. 55 бет.

shólkemlestirilgen. Bul dápterde tábiyattı qorgaw ushın júdá qızıqlı sorawlar jazılğan. Bunda ólgen adam aqırette tómendegi sorawlarǵa juwap beriwi jazılğan: «Men olardıń jaylawlardaǵı haywanların óltirgenim joq, haywanlardı quday jerinen aydap shıǵarǵanıw joq. Men baliq tutqanıw joq». Bunan kórinip turıptı, Áyyemgi Mısrda haywanlardı óltiriw, ósimliklerdi durıs emes paydalanıw, normadan artıqsha baliq tutıw zıyanlı hám gúna dep esaplangan.

Feodalizm dáwirinde miynet qurallrıń rawajlanıp barıwı, xalıq sanınıń artıp barıwı nátiyjesinde adamnıń tásiiri sheńberinde keskin ósip barǵan. Feodalizm dáwirine kelgende islep shıǵarıw kúshleri rawajlandı, nátiyjede júdá úlken territoriyada otlaw hám toǵaylar joq etilip, diyxansılıq ushın paydalanıldı. Ásirse, rawajlangan Batıs Evropadaǵı mámleketler tńizde júziw, jańa jerlerdi basıp alıw ushın kemeler qurdı rudalardı eritiw ushın kóplegen toǵaylardı kesken. Usı dáwirde bir kemeni qurıw ushın 400 ge jaqın tıp terek kesilgen. Adamzattıń «Jeńilmes Armada» áskeriy kemesin qurıw ushın yarım million tıp terek kesilgen. Nátiyjede Ispaniyada házirde usı toǵaylar tiklengenı joq. Feodalizm dáwirinde kólegen toǵaylar qırqılıp aqıbetinde topıraq eroziyası kúsheygen, dárya suw rejimi ózgergen, qımbatlı haywanlar arqa buǵası, tur, aq bóken sıyaqlı haywanlar azayıp ketken. Ulıwma usı dáwirge kelip Jer sharında tábiyatta sezilerli ózgerisler payda bolıp, tábiyatta buzılıw sezile baslaǵan. Bunday unamsız ózgerisler menen birge feodalizm dáwirinde tábiyattı qorgawǵa sharalar kórilgen. Mısalı, Orta Aziyada usı dáwirde shólkemlestirilgen qorıqxanalardı mısal etip aytıwǵa boladı. Bunnan 100 jıl aldın Buxara átirapında bálent diywallar menen qorshalǵan Shamsobod qorıqxansın aytıwımızǵa boladı (kiyik, túlki, ayıw, sıyaqlı jabayı haywanlar bolǵan) tariyxshı Narshaxıydıń jazıp qaldırǵan edi.

Kaptilizm dáwirinde jámiyet penen tábiyiy ortalıq arasındǵı tásir júdá kúsheyip ketti. Kapitalistlik ekonomikalıq sistema payda bolıwı menen ilim hám texnika rawajlandı. Sanaat transporttıń payda bolıwı, tábiyiy baylıqlardıń tez ózlestiriliwi tábiyatqa tásiiri joqarı dárejege jetkezildi. Óndiris quraları jeke menshikke tiykarlangan kapitalistlik jámiyet ózara básekeleslik bolıp, ekonomika bir tegis rawajlanbaǵanlıqtan, tábiyǵıy resurstar jobasız túrde jabayılarsha paydalanıldı. Nátiyjede tábiyǵıy resurstardıń tábiyǵıy qásiyetlerinde ózgerisler boldı. Usı dáwirde toǵaydı kesiw Evropa hám Arqa Amerikanıń úlken wáliyatlarında toǵaylardıń kesiliwine alıp keldi, shamal menen suw eroziyası kúsheyip, qurǵaq jerler awıl sharwashılıǵına jaramsız bolıp qaldı. Amerika Qurama Shtatlarında toǵaylardı kóplep kesiw hám jaylawlardan durıs paydalanbaw territoriyanıń 48% -i eroziya processin tezletti.

Kapitalistlik jámıeytte kóplgen zavod fabrikalardıń otınǵa tiykarlangan transport túrlerin kúsheytwi, yadrolıq hám yadrolıq quraldı sinaw, jańa qalalar qurıw t.b. nátiyjesinde atmosfera, suw hám topıraq pataslangan. Qorshaǵan otalıqtıń zıyanlı shıǵındılar menen pataslanıwı mashqalası kelip shıqtı. Tábiyat penen jámiyet ortasında zat penen energiyanıń antropogenlik almaswı payda boldı. Antropogenlik

metabolizm, yaǵnıy shıyıkızattı tábiyattan alıw hám olardı qorshaǵan ortaǵa zıyanlı qaldıqlar retinde tógiw tábiyat penen jámiyet arasındaǵı mángilik tepe-teńliktiń buzılwına alıp keldi. Tábiyat penen jámiyet arasındaǵı baylanıstıń rawajlanıwı biogen, antropogenlik hám texnogenlik (nogenlik) basqıshlarna bólinedi.

Jámiyet rawajlanıwınıń hár túrli dáwirlerinde adam hám tábiyat ortalıǵınıń baylanısı hár túrli boldı. Neolit dáwirinde adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń alǵashqı dáwirinde adam menen tábiyattıń ózara háreketi alǵashqı jaǵdayda boldı. Bul dáwirde adam tábiyat emes, tábiyat adamdı ózine baǵındırdı.

Úshinshi dáwirde feodalizm dáwirine qaray kúshler rawajlanıp, adamnıń tábiyatqa tásiiri kúsheygen. Kapitalizmniń tórtinshi dáwirinde jámiyet penen tábiyat arasındaǵı tásir kúsheydi³. Nátiyjesinde XX ásirniń basında Jerdegi suw obektleriniń, atmosferalıq hawanıń, topıraqlardıń, óndirislik, kólik, turmıshlıq hám kommunalıq awıl sharawashılıq shıǵındıları menen basqa da shıǵındılardıń pataslanıwı ádewir kúsheydi. Bul óz gezeginde planetanıń biologiyalıq resurstarınıń jaǵdayına ásirese adamlar salmatlıǵına zıyan tiygizedi. Sonlıqtan dúnya mámleketlerinde tábiyǵıy ortalıqtı qorǵaw ushın kóplgen unamlı jumıslar islenbekte. Adamnıń tásirinen tábiyǵıy ortalıqtıń jaǵdayınıń ózgerwi tiri hám jansız komponentlerge kúshli antropogenlik tásir ekologiyalıq problemalardı payda etedi. Jergilikli, aymalıq hám globalıq ekologiyalıq problemalardı ajratıwǵa boladı. Ayırım iri qalalarda, óner kásip oraylarında jeke wáliyatlarıdaǵı, jergilikli rayonlarda, Aral teńizi rayonlarında, Chernobılда aymaqlıq ekologiyalıq teń jaǵdaylar orın aladı. Ozon qabatınıń juqarıwı, ashshı jawın, shólistanlıq, dúnya júzilik okeannıń pataslanıwı hám taǵı basqalar problemi – globalıq ekologiyalıq problemalar dep alıp qarawǵa boladı. Bul jerdegi ekologiyalıq krizis qáwpi anıq ekenin kórsetedi. Eger kelesi 30-40 jıldı ekologiyalıq problemalardı sheshiwge barlıq sharalar qollanbasa, ekologiyalıq krizis sózsiz boladı. Tabiyaattı qorǵaw degenimiz - házirgi hám kelshek áwladtıń talapların esapqa ala otırıp, tábiyǵıy resurslardı nátiyjeli paydalanwǵa hám qorshaǵan ortalıqtı taza uslawǵa baǵdarlangan jergilikli, mámleketlik hám xalıqaralıq ilimiy sharalar kompleksi. Tábiyattı qorǵaw da qıyın ilim. Demek, ekologiya hám tábiyattı qorǵaw koncepciyası jeke mazmunı menen maqseti bar koncepciyalar bolıp tabıladı. Bul ekologiya menen tábiyattı qorǵawdıń teoriyalıq tiykarı dep alıp qarawǵa boladı.

³ Интернет материаллары

II-BAP. SOCIALLIQ RAWAJLANIW HÁM GEOGRAFIYALIQ ORTALIQTIŃ ÓZ ARA BAYLANISI.

2.1. GEOGRAFIYALIQ MEKTEPLER. TÁBIIY NIZAMLAR KONCEPCIYASI.

Geografiyalıq determinizm - bul jámiyetlik rawajlanıw processii, jámiyetlik rawajlanıwdıń Usı tarawda toplanǵan ideyalardıń ulıwmalığı túrli dáwirlerde júdá belgili bolǵan geografiyalıq determenizim, topıraq ónoidarlıǵınıń tómelewi, geosiyasiy hám basqalar túsinipler menen atalǵan geografiyalıq mektep shólkemlestirildi. Geografiyalıq mekteptiń ata-babaları XVIII ásirdegi francuz oyshılları *A. Tyurgo* hám *Sh. Monteske*, olar geografiyalıq ornalasıwı menen tábiyǵıy jaǵdayların jámiyettiń rawajlanıwında sheshiwshi rolge kirgizetuǵın hártúrli ilimlerdeń táliymatlardıń sisteması sıpatında áyyemgi dáwirden kelip shıǵadı. Gippokrat, Gerodot, Polibiy, Strabon hár túrli ayaqlardıń Klimatlıq ayırmashılıqların kóp dıqqat awdarıp, Greciya hám Jer orta teńizi adamdlardıń ómiri ushın eń qolaylı bolıp esapalanadı. Orta ásirlerde usıǵan usıǵan ideyalardıń rawajlanıwı ádette arab tariyxshısı Ibn Xaldun atı menen baylanıslı. Biraq, olarǵa haqıyqıy qızıǵıw aǵartıwshılıq dáwirinde, tariyxıy rawajlanıwdıń sociallıq sisteması hám nızamlıqların tábiyiy sebepler menen túsindirip berip, ideyalıq-geografiyalıq determenizim, sociallıq ómirdeń qudaylıq tábiyatı haqqında burın basqarǵan diniy ideyalardı qısıp shıǵara baslaǵanda payda boldı.

Bunday kózqaraslar usı waqıtta payda bolǵan jańa kapitalistlik qatnasıqlarǵa tolıq sáykes edi hám sonıń ushın da usı dáwirden baslap olar Franciyada, Angliyada, Germaniyada bunnan keyin Rossiyada keń tarqaldı. Kún sayın ósip baratırǵan jerde jasawshı xalıq birinshiden kún kóris qurallırın, azıq-awqat talap etti.

Biraq onı óndiriw ózińiz biletuǵında tikkeley tábiyǵıy jaǵdaylarǵa eń aldı menen awıl xojalıǵı ushın qolaylı jerdeń barlıǵına baylanıslı. Onı sheklewler salıstırmalı túrde (keyinshelik salıstırmalı túrde) XVIII ásirde qániygeler ushın sezilerli bolıp qaldı.

Geografiyalıq determinizm - bul jámiyetlik rawajlanıw processii, jámiyetlik rawajlanıwdıń obektiv nızamlıqlarınıń kórinisi emes, tábiyǵıy kúshlerdeń tásiriniń nátiyjesi ekenin tastıyqlaytuǵın túsiniplik. Bul teoriyanıń jaqlawshılardıń pikirinshe, jer betiniń dúzilisi, klimat, topıraq, ósimlikler, haywanat dúnyası hám basqa da tábiyǵıy faktorlar sociallıq sistemaniń tábiyatına, ayırım elerdeń ekonomikalıq rawajlanıw dárejesine, tap adamdardıń fizikalıq hám fizikalıq jaǵdayına tikeley tásir etedi, olardıń psixologiyalıq xarakterin, qábiletlerin, beyimlesiwini temperamentin anıqlaydı. Geografiyalıq determinizm wkilleri sociallıq ekonomikalıq qubılıslardı geografiyalıq faktorlar menen sheshiwshi baylanısta ornalastıradı.

Geografiyalıq determinizm teoriyanıń tiykarı hám payda bolıwı. Francuz filosofi Sharl Monteske (1689-1755) atı menen baylanıslı. Ol bılay dep jazǵan edi. «Klimat» húkimindegi barlıq húkimdarlıqtıń ústinligi», «ıssı klimat xalıqlardıń ǵarılarday sust, suwıq klimat xalıqların bolsa jaslarday háreketshen»⁴ t.b. Biraq waqıt ótiwi menen social pikirlerdiń tásiriniń kúsheyiwi biykar etilmegen. Jabayıları hámme waqıt tábiyat klimat basqaradı. Biraq «adamlar miynet hám paydalı nızamlar járdeminde jerdi jasaw ushın jáne qolay etip alǵan»⁵.

Geografiyalıq determinizm K.Ritter, F. Ratcel, T.G. Bokl, E.Reklyu, L.Mechnikov basqa da nemis filosoflarınıń izleniwinde jánede izertlendi. Mısalı T.G.Bokl (1821-1862) kórsetiwinshe, eger biz qaysı bir fizik detallar adamzatqa eń kúshli tásir kórsetiwın anıqlamaytuǵın bolsaq olardı biz tómendegi 4 gruppaga ajıratıwımız múmkin. Qıyın emes, yaǵnıy: klimat, awqat, jer hám tábiyattıń ulıwma kórinisleri⁶. L.Mechnikov óziniń «Civilizaciya hám úlken tariyxıy dáryalar» atlı belgili kitabında adamzat tariyxın 3 túrli civilizaciyanıń almasıwınıń nátiyjesi dep esaplaǵan: 2) dáryalar civilizaciyası, (Nil, Get, Kend, Xuanke, Tır, Efrat) sıyaqlı dáryalar hawızlerdiń qalıplesiwi menen baylanıslı; 2) teńiz; 3) okeanlar (global) civilizaciyası.

Geografiyalıq determinizm basınan bastap qattı sınaǵa alındı. Dáslep geografiyalıq mekteptiń ideyaları belgili bir tárepleme bolıwına qaramastan «ullı» adamdardıń dini ideologiyası menen kultine qarsı baǵdarlandı. XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı sociologiyanıń rawajlanıwına baylanıslı geografiyalıq determinizm áste-aqırın óziniń progressivlik sıpatın joǵaltıadı, onıń ideyaları koloniyalıq xalıqlardıń artta qalwınıń tábiyǵıyǵı sebepleri twuralı reakciyalıq teoriyalardı tiykarlaw, koloniyalıq siyasattı tiykarlaw ushın qollanıladı. Geografiyalıq determinizm áste-aqırın geografiyalıq dep almasıtırıldı. Possibilizm, geologiyalıq ortalıq adamnıń rawajlanıwına birqatar múmkishilikler bergende bul ideyalardı Mark Blok, Lyusien Fevre, Fernand Braudel usınǵan.

XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń basında Bokl aytqan ideyalardı geografiya menen siyasattı baylanıstırıwǵa tırısқан nemis geografi hám etnografi F.Ratcel (1844-1904)dawam etedi. Ol alǵa súredi mámlekettiń keńilik óswiniń jeti nızamı, ol ósip kiyatırǵan milletke jańa nárseler zárúrligin ayttı. Adam sanın kóbeytiw ushın kóbeytiw ushın jerler. xalıqtıń eń joǵarǵı jalıbı - óz poziciyasın rawajlandırıw. Modaǵa aynalǵan geosayasat usılay payda boldı, onıń tiykarǵı deregi

Geografiyalıq determinizm⁷, (geopolitika (grek sózinen alınǵan, geo – jer, politika - mámleketti basqarıw óneri) belgili aymaqlıq territoriyalıq princip tiykarında

⁴ Монтескье Ш. Избранные произведения. Москва, 1995. 417, 350-бетлер.

⁵ Сонда. 395-396-бетлер.

⁶ Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. СПб, 1895, 18-бет.

⁷ Самарова Л.Р. Географический детерменизм в современных религиоведческих исследованиях. Вопросы духовной культуры– Философские науки 2006. — № 79 135 бет.

siyasatda, ekonomikalıq hám siyasiy geografiyada kóbirek isletiletuǵın atama. Házirgi dáwirge kelip ol xalıqaralıq siyasiy hám mámleketleraralıq qatnasıqlarda qollanılmaqta. Geopoltika atamasın birinshi pánge kirgizgen sheveciyalı siyasattanıwshı R. Chellen. Bul atama birinshi dúnya júzilik urıs aldında keń qollanıla baslaǵan. Usı dáwirde jasaǵan nemis alımı F. Ratcel (1844-1904) edi. Ol mámleketlik siyasattı hám mámlekettiń geografıyalıq jaǵdayı ortasmındaǵı óz-ara baylanıslıq hám qatnaslıqtıń qayta qurılıwına zamin bolatuǵın jańa social tarawdıń teoriyalıq tiykarın anıqlap berdi. Dáslep basınan-aq, joqarı ideologiyalıq ikaniyatqa iye bolǵan, Ratcel koncepciyasında, «ayırıqsha mákandı seziw» qábileti bar hám onıń ushın óz shegaraların tezlik penen ózgeritiwge keneytiwge umtılıp atırǵan xalıqlarǵa ayırıqsha táriyip bergen. K. Xauskofer (1869-1946) geopolitika túsinigin bunday analiz etiw dástúrin dawam etip mánisinen zorlıq tábiyatına iye bolǵan nemis milleti turmıslıq mákanı imkaniyatı zárúrligi haqqındaǵı gipotezanı islep shıqtı, onıń ekspansionistlik, imperialistlik táreplerine ayırıqsha itibar qarattı hám rawajlandırdı. Amerikalı admiral A.T. Meken 1840-1914 intellektual sxemalarında, teńiz hám qurǵaqlıqta jaylasqan mámleketler ortasında máńgi qarsılıq barlıǵın kórsetedi sonday-aq okean hám teńiz kommunikaciya hám portları ústinen alıp barılatuǵın hár tárepleme qadaǵalaw mámleketke uzaq waqıt dawamında dúnyada geosiyasiy ústilikti támiyinlep beriw múmkinshiligin atap kórsetti. XX ásirdeń 70 jıllarında dúnyanıń biopolyar geosiyasiy dúzilisin anıq krizisi hám keyingi rawajlanıwdıń «kóp vektorlıq» tendenciyaardıń rawajlanıp barıwı Geopoltika ideyasına jańadan jantasıwlarıń payda bolıwı, qalıplesiwine sebepshi boldı. Bul tiykarınan francuz generalı P. Galluannıń «Geosiyasat qúdiretli derekleri» (1990) shıǵarmasında óz kórnisin taptı. Bunda geografıyalıq determenizm siyasiy geografiya menen birge emesligine itibar qaratilǵan bolıp mámlekettiń imkaniyatları kúsh-qúdireti territoriyası xalqı geografıyalıq jaǵdayı shegaralardıń dawamlıǵı hám konfiguraciya rezervlerdiń aqwalına t.b. (usı tiykarda massalıq qırǵın qurallar barlıǵıda ayıladı).

XX ásirdeń aqırına kelip dúnyanıń siyasiy kartasında ózgeris penen bir qarda geosiyasat tarawında ózgerisler júz berdi. Biraq dúnya qáwipsiz bolıp qalǵan joq, belgili bolǵanıday dúnya kartasında Ózbekstannıń ornı bar. Onıń jer astı, jer ústi baylıqları, Oraylıq Aziyanıń xalqı, islep shıǵarıw imkaniyatları hám basqa táreplerinen jetekshi mámleket ekeninen rawajlanǵan mámleketler qatarında múnásip orındı iyeleydi.

2.2. GEOGRAFIYALIQ ORTALIQ TÚSINIGI. GEGORAFIYALIQ ORTALIQ PARAMETRLARI.

Geografıyalıq ortalıq – adamnıń ómiri ushın, tikeley hám tikkeley emes zárúr bolǵan tábiyat elementleri kompleksi, sociallıq qatnaslar ómir súretuǵın joqarı dárejedeги mákan dep alıp qaraladı. Geografıyalıq ortalıq tábiyiy ortalıq penen

baylanıslı boladı. Jámiyettiń rawajlanıw basqıshında adamnıń ózi jasap atırǵan geografıyalıq ortalıq teoriyalıq biliw onı ámeliy ózgeriw hám ózlestiriw dárejelerine sáykes keledi. Sonıń ushın da geografıyalıq ortalıq adamnıń sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy, ruwxıy iskerliginiń tiykarı antropologiyalıq tásiri nátiyjesinde qaraw maqsetke muwapq dep alıp qarawǵa boladı. Adamnıń materiallıq talapların qanaatlandırıwǵa baǵdarlangan, miynet iskerligi nátiyjesinde geografıyalıq ortalıq sociallasıp, onıń turmıs sharayatına aynaldı. Geografıyalıq ortalıqtı úyreniwde tábiyiy antropogen faktorlardı ajıratıp kórsetiwge hám úyreniw kerek. Bunda jámiyettiń evalucion rawajlanıwına unamsız tásir kórsetiwshi tábiyiy faktorlardı adam subektiv iskerligi járdeminde sheshiw máselesin filosofiyalıq mashqala sıpatında payda boladı.

Geografıyalıq ortalıq parametrları – Miynet hám materiallıq islep shıǵarıw processleri adamlar tábiyatınıń túrli elementlerinen paydalanadı, olardı aynalısqa tartadı, olardıń ekonomikalıq xızmetiniń sonshelli aktivlese baslaydı. Nátiyjesinde adam menen tábiyat arasındǵı tikeley ózara háreketleniw kólemi ózgeredi hám keńeyedi, yaǵni geografıyalıq ortalıqtıń kólemi keńeyedi. Sonıń menen, eger áyyemgi adamlar tiykarınan ósimlikler menen haywanatlar dúnyasınıń tábiyǵıy resursları menen shuǵıllangan hám qural-saymanlar soǵıw ushın, qurallardı óz qolı menen jasau kerek bolsa, minerallar hám energiya derekleri artıp bardı. Ekonomikalıq rawajlanıwdıń keyingi dáwirinde ósip kiyatırǵan rolge iye boldı, onı qazıp alınıwı adam iskerliginiń geografıyası bir qansha keńeytti.

Sonıń menen birge geografıyalıq faktorlardıń tásirinen jumıs sıpatınıń qıyınlasıwı processı únemli úzliksiz dawam eter edi. Bul degenimiz, adam óziniń praktikalıq iskerliginde tek qolaylı tábiyǵıy jaǵdaylar menen ǵana emes, sonıń menen qatar ómir súriwge qolaysız qatań ortalıq penen ushırasadı. Mısalı, qatal klimat, joqarı ónimdar topıraq, jeterli ilǵal hám t.b. jaqsı miynetke qaraǵanda bir qansha tómen qarjılar alıwǵa múmkinshilik beredi, al tábiyǵıy resurstardıń qol barlıǵınıń hám sırtqı kórnisiniń ápiwayı bolıwı olardı alıwdı ańsatlastıradı hám haqıyqıy ónimniń ózine túsetuǵın bahasın tómenletedi..

Aytayıq, adamnıń ekonomikalıq iskerligi geografıyalıq ortalıqtıń ózgeriwi menen qatar júredi, nátiyjesinde landshaftlar, topıraq qaplamı, hawa, swudıń ximiyalıq quramın hám t.b. Tábiyat penen jámiyet arasındǵı usınday qarım-qatınastıń mısalı - házirgi Afrikada, bul jerde ótken ásirde toǵay maydanı azaydı, eki esege úlkeydi hám házirgi dáwirde keń kontinenttiń ulıwma aymaǵınıń tek tórtten birin quraydı. Bul qubılıstı ilimpazlar jergilikli xalıqtıń arxaikalıq, ekstensivli diyxansılıq sistemasına degen sadıqlıǵınıń nátiyjesinde kórip shıqpaqta, bul sol jerde baslangan industriyalandırdıwdan az emes, bálki kóbirek zıyan keltiredi.

Nátiyjede, Afrika kontinentinde, kontinentallıq daladaǵı shóllerde, savannalardaǵı dalalarǵa hám tropikalıq toǵaylardaǵı savannalardıń hújimi kúsheyip rawajlanıp barmaqta. Qatań ekologiyalıq jaǵday kóplegen dáryalar aǵımınıń sezilerli

özgeriwi, hám, eroziyanıń kúsheyiwi menen topıraq ónimdarlıǵınıń tómenlewi menen sıpatlanadı.

Biraq adam tábiyatına tásir etiwdi qollanǵan waqıtta geografiyalıq ortalıq úzliksiz sebelege baylanıslı ózgerip barǵan. Bul jerde ulıwma geologiyalıq tariyxıy kórsetkish, bul jerde ullı muzlıqlar hám apatshılıq keltiriwshi vulkanlardıń atılıwı bolǵan, anda-sanda jer kóterilip qulap, jer silkingen, suw tasqını baslanǵan, jer silkingen. Usılayınsha, usı kúnge shekem izertlep atırǵan izertlewshiler Platon óziniń «Timey» hám «Kritiy» miynetlerinde atap ótken Atlantidaniń ólimi haqqındaǵı waqıyadan qáwetirleniwshilikti toqtatpaydı. Ańız boyınsha, Atlantida áyyemgi waqıtta jer silkingenen keyin Atlantika okeanıń túbine batıp ketken úlken, hasıdar hám xalqı tıǵız jumıs islep atırǵan ataw edi.

Ápsanalar menen qatarda, anıqlanǵan faktlar bar, mısalı, Gollandiyanıń tariyxıy rawajlanıw tiykarı teńiz jaǵasındaǵı tábiyiy qatnaslarǵa baylanıslı. Bunnan tisqari, Qıtay tariyxı ullı Qıtay Sarı dáryası kanalınıń tákirarlanıwshı iskerliginen kórsetetuǵın tásirlerge ushırasatuǵınlıǵı haqqında maǵlıwmat

Tábiyiy nızamlar koncepciyası. Usıǵan baylanıslı francuz filosofi hám ekonomisti A. Turgot (1727-1781) awıl xojalıǵın investiciyalastırıwdı izertlep, belgili bir jol menen topıraq ónimdarlıǵınıń páseyiwi nızamı» dúzdi. Onıń mánisi islew berilgen jerge jumısalatuǵın hár bir qosımsha jumıs kúshi menen kapital qoyımları aldınǵı investiciyalarǵa qaraǵanda azıraq nátiyje beredi hám belgili bir shegaraǵa jekenshe, hár qándaı qosımsha effekt múmkin bolmay qaladı.

Kóp ótpey anglichan ekonomisti T.R. Maltus (1766-1834) bul ideyalardı islep shıqtı hám koncepciyanı rawajlandırdı, keyinshelik ol keń tanımali boldı, oǵan kóre xalıqtıń sanınıń onıń azıq-awqat penen támiyinleniwine qarap tártipke salıwshı tábiyiy nızam bar⁸. Bul nızamǵa sáykes, planetada adamlardıń sanı geometriyalıq progreciya menen kóbeyedi, al kún kóris quralları tek arifmetikada kóbeyedi hám bul sózsiz «xalıqtıń kópligine» alıp keledi hám kóplegen sociallıq máselelerge qáwip payda etedi. Jámiyetlik progress tábiyattıń mágilik nızamlıqlarına qatań gárezli ekenligin atap kórsetiw, Maltus atap kórsetken: «Tábiyat qubılısları ózgermes nızamlarǵa boysınadı hám biz dúnya bar bolǵanan beri xalıqtı basqarıw nızamların hesh qanday ózgergen joq dep oylawǵa haqqımız joq» 1 Usı kózqarastan qaraǵanda, hár bir jańa tuwılǵan náreste ózin basqalar iyelep alǵan dúnyadan tabadı, ol jerde ol ushın orın joq. Demek, kámbaǵallarǵa bolǵan miriwbet álleqáshan qıyın demografiyalıq mashqalalardıń kúsheyiwine alıp keldi degen juwmaqqa keldi. Maltustıń asharsılıq penen uırstıń epidemiyası adamnıń «artıqsha óndirisin» tábiyiy reguliyator boldı degen juwmaqlar tek kúshli táreplerin qollawshılardı ǵana

⁸ Опыт закона о народонаселения перевод И. А. Вернера, М., 1885 III бап.

emes, onıń ideyalarınń belsendi qarsılasların da keltirip shıǵardı. Onıń iizbasarları ásirese belsendi boldı, jámiyettegi tábiyǵıy (geografiyalıq) faktorlardıń rolin asıra siltep, maqsetli sociallıq siyasat arqalı adamlar sanın retlestiriw qábiletin tómenletip jiber degeni ushın maltusizmdi qattı sıǵa aldı.

Social determenizm. Geografiyalıq determinizmniń hádden tısqarı tikeley kózqaraslarına qarsı turǵan taǵı bir poziciya jámiyetlik rawajlanıwdıń dárejesi hám baǵdarı eń aldǵı menen materiallıq óndiristiń rawajlanıwı dárejesi menen anıqlanatuǵın marksistlik teoriya menen baylanıslı. Usı kózqarastan, tábiyat adamzat tariyxına kirgizilgen, óytkeni óndiris procesinde adam tek ózin ǵana emes, ózin de ózgertedi. Nátiyjesinde, Karl Marks boyınsha, adamnıń mánisin quraytuǵın jámiyetlik qatnaslardıń ulıwma kompleksi ózgeredi.

Materialistlik filosofiyanıń oyshılı K.Marks jazǵanıday, adamlar «metabolizmdi tábiyat penen birge tártipke saladı, onı ózleriniń ulıwma baqlawına aladı», sóytip tábiyattıń soqır kúshlerin olarǵa ústemlik etwine jol bermeydi.

III-BAP. XX ÁSIR WAQIYASI: EKOLOGIYALIQ SHIYELENISIW. SOCIAL EKOLOGIYA. EKOLOGIYALIQ APATLAR TARIYXI. EKOLOGIYANIŃ KELIP SHIĞIWI.

Ilimiy-filosofiyalıq bilim tarawı retinde sociallıq ekologiya XX -ásirdiń 60-shı jıllarınıń aqırınan baslap XX ásirdeń 80-shı jıllarınıń ortasına shekem rawajlandı. Biraq, bul ekologiyalıq problemalar tek jańa zamannıń qubılısı emes. Gumansız, olar buǵan shekem de bolǵan, biraq biosferanıń rawajlanıwınıń dáslepki basqışları haqqında jetkilikli tolıq maǵlıwmatlardıń bolmawı olar tuwralı tiykarınan gipotetikalıq túrde sóylesiwge múmkinshilik beredi.

Socialıq ekologiya ilimiy tiykarın rawajlandıradı tábiyattı qorǵaw ushın aqılılıq penen basqarıw alıp qaraladı. Aytayıq, sociallıq ekologiya jalǵız emes salıstırmalı túrde ǵárezsiz, sonnı menen birge qıyın ilim.

Filosofiyalıq, sociallıq-ekonomikalıq, adamgershilik hám t.b.sociallıq ekologiya aspektilerin jańa ilimiy rawajlanıwdaǵı baǵdarlar tariyxı- ekologiya, mádeniy ekologiya, ekologiya hám ekonomika, ekologiya hám sayasat, ekologiya hám etika, ekologiya hám huqıq, ekologiyalıq informatika⁹

Ekologiyalıq apatshılıqlar hám ekologiyalıq krizisler tariyxı ulıwma adamzattıń tariyxı siyaqlı áyyegi ekenligi belgili.. Taábiyat penen tábiyǵıy resurstardı qorǵawdıń huqıqıy normalarınıń qalıplesiwi menen rawajlanıwı uzaq tariyxqa iye . Uzaq dáwirli perspektivada, xalıq sanı az hám adamzattıń rawajlanıw dárejesi tómen bolǵan waqıtlarda, densaulıqqa ziyanlı shıǵındılardıń joq qılıw problemi turaqlı bolmadı¹⁰. Alımlardıń aytıw boyınsha adamzat óz tariyxında birinshi ret joqarǵı paleolit dáwirinde sistemalıq (ekonomikalıq hám ekologiyalıq) kriziske tap boldı. Ań awlaw usılınıń hám atatuǵın qurallardıń oylap tabılıwı ayırım túrleriniń adamlardıń joq bolıp ketwine hám túrlerdiń keskin azayıwına alıp keldi, bull bolsa adamzattı kriziske ushiratti. Ań awlaw túrleri rawajlanbaǵan bolıp qalıp, júrgiziw nátiyjesiz edi-kóplegen tuyaqlı tegislikler hám taw landshaftların nayza menen ustap alıw qıyın boldı. Sonımen birge, arxeologiyalıq esaplawlarǵa sáykes, Jer sharı xalıqlarınıń sanı azaydı.

Usı ekologiyalıq krizisten shıǵıwdıń erkinlik jolı neolitlik revolyuciya – jıynap teriwshilik penen ań awlawdıń ósimlik penen mal sharwashılıǵına kóshiw dáwiri tabıldı. Ayırım izertlewshilerdiń pikiri boyınsha, neolit dáwirindegi mal sharwashılıǵınıń eń úlken ekologiyalıq nátiyjesi Saxara shóliniń payda bolıwı boldı (ol 10 000 jıl burın Saxarada savanna bolǵan). Adam padaların normadan tısqarı

⁹ О.П. Стерлигова Социальная экология. учебная пособия. Москва, 2008. 7. Бет

¹⁰Гренченкова, О. Ю. От истории экологических катастроф к проблемам современности . Текст: непосредственный. Молодой ученый. — 2017. — № 8 (142). — С. 99-101. — URL: <https://moluch.ru/archive/142/39615/> (дата обращения: 03.12.2020).)

asırap, savannanı shólge aynaldırdı. Neolit dáwirindegi keń aymaqtın shólge aylanıwı ekinshi ekologiyalıq kriziske alıp keldi. Odan adamzat eki jol menen payda boldı: arqağa qaray jiljıw arqalı muzlıqlardıń eriwi menen jańa territoriylar bosatıldı; Nil, Tigr hám Evfrat, Hin hám Ganga, Yanczı, Xuanxe dáryalarınıń ańgarlarında suwǵarıp egiletuǵın diyxansılıqqa ótiw boldı. Ol jerde eń áyyemgi civilizaciylar payda bolǵan. Biraq Saxaranıń sebeplerin usılay sıpatlawǵa maǵlıwmatlardıń jetispewshiligine murajat bolsa, Mesopotamiyada, Áyyemgi Egipette Áyyemgi Xorezm bir waqıtları sazlı topıraq jerler ornına ılay shorlangan shóler hám yarım shólerdiń payda bolıwınıń antropogen sebepleri haqqında guman joq. Bul izertlewshilerdiń ppikiri boyınsha adamzat tariyxındaǵı birinshi ekologiyalıq krizis bolǵan.

Endi, adamzattı dúnya júzin ekologiyalıq apatshılıqqa aparatuǵın tendenciylar ózlerin tolıǵı menen kórsetti. Házirigi waqıtta bunday apatshılıqtıń múmkin bolatuǵın birneshe túsiniklerdi qarap shıǵıp atır: «yadrolıq qıs» túsinigi – termo yadrolıq urıs nátiyjesinde Jerdiń biosferasını joq; resurs tuwralı túsink - tábiyǵıy resurslarǵa shamadan tıs antropogenlik, birinshi gezekte óndirislik qısımınıń táserinen biosferanıń joq bolıwı; biosfera koncepciyası geobioximiyalıq uglerod aynalsındaǵı tepe-teńlik cikliniń buzılwınan Jer biosferasınıń buzılwı; parniklik koncepciya gazlar koncentraciyasınıń joqarılawına baylanıslı Jer klimatındaǵı qaytıp bolmaytuǵın ózgeris dep qaraladı. Rossiyalıq (Sovet) hám odan keyingi amerikalıq alımlardıń esaplawları boyınsha «yadrolıq qıs» koncepciyası keń kólemli yadrolıq urıstan keyin biosfera házirigi temperaturalıq taralıw, sawleleniw bolatuǵın sapalıq jaǵınan ózgeshe ajıralıp tkratuǵın jańa halatqa awısatuǵınlıǵın kórsetedi, dáreje bir qatar qásieytler hám imkaniyatlardı joqqa shıǵaradı, adamlardıń hám basqa bir qásiyetler múmkinshiligin biykarlaydı, adam hám basqa joqarǵı haywanlardıń bolıwı. Bul fakttiń túsiniw belgili bir dárejede barlıq tárepler joq bolatuǵın yadrolıq urıs baslanıwı aldın alıwǵa múmkinshilik beredi, nátiyjede biyparlıq tárepler utıladı.

Ekologiyanıń kelip shıǵıwı. Antropogenlik: qorshaǵan ortalıq jaǵdayı adamlardıń is-háreketi nátiyjesinde tómenleydi (sheklewli tábiyǵıy resurslardı utımlı paydalanıw hám taratıw, kásiplik orınlardıń ziyanlı parniklik gazlar shıǵarwı hám t.b.).

Krizis bolıwı múmkin:

global;

jergilikli.

Dúnya júzilik ekologiyalıq kriziske qarsı turıw jergilikli problemaǵa qaraǵanda bir qansha qıyın. Bul máseleni sheshiwge tek adam óndirgen pataslanıwdı ekosistemalar ózliginen sheshe alatın dárejege deyin tómenletiw arqalı qol jetkeriwge boladı. Házirigi dáwirde ilimiylık ekologiyalıq krizis tórt tiykarǵı komponentti

qamtıydı: kislotalı jawın, ıssılıq effekti hám planetanıń pataslanıwı toksikantlar hám ozon qabatı tesikleri pataslandı.

Evolyuciyalıq úzliksiz tepe-teńlik teoriiyası siyrek gezlesetuǵın ekologiyalıq krizistiń tezleniw evolyuciyanıń dviगतeli bola aladı dep gipoteza qıladı.

Ekologiya túsinigi grekshe sóz bolıp «oykos» «úy», turaq jay», «»logos táliymat» degen mánisti ańlatadı. Keń mánisinde ekologiya – adamzat jámiyetiniń ózin qorshaǵan tábiyat ortalıǵı menen óz-ara qatnası, bir-birine táhiri jasawı, bull procestegi teń salmaqılıqtı saqlaw shártleri haqqındaǵı ilimlerdiń jıynaǵı bolıp tabıladı. «Ekologiya» terminin birinshi mártebe 1868-jılı nemec biologi Ernst Gekkel kirgizgen. Ol ekologiyanı zoologiya iliminiń bir tarawı – tiri maqluqlardıń, barlıq túrleriniń ózin qorshaǵan organikalıq hám organiksiz ortalıq penen óz-ara qatnasın izertley tuǵın tarawı retinde qaraǵan. Ekologiya ayırım ilim sıpatında biologiyanıń ramkasında qalıplesti hám tez pát penen rawajlandı. Ol tiykarınan úsh tarawdan turadı: ósimlikler ekologiyası, haywanat ekologiyası hám adamlar ekologiyası.

Sońǵı dáwirde «ekologiya» termini tek ilimniń bir tarawı ǵana emes, júdá kóp túrli mániste qollanılatuǵın boldı. Mısalı, ekologiyalıq jaǵday, ekologiyalıq kirizis, ekologiyalıq mádeniyat, ekologiyalıq tárbiya, ekologiyalıq sana, ekologiyalıq siyasat hám t.b. Bul atamalardıń tiykarında adamlardıń tábiyat sawǵalarınan paydalanıw processinde baylıǵın arttırıw maqsetinde ashkózlik penen qatnas jasap, ondaǵı teń salmaqılıqtıń buzılıwı, sonıń nátiyjesinde qorshaǵan ortalıqtıń ulıwma adamzat civilizaciyasınıń jasawına qáwip tuwdıratuǵın apatshılıqlardıń júzege kelip atırǵanları názerde tutılatuǵın boldı. Ekologiya probleması tek tábiyattı izertlewshi ilimlerdiń ǵana emes, al sociallıq siyasiy ilimlerdiń de izertlew obektine aylandı. Solardıń qatarında sociologiya iliminde social ekologiya degen taraw payda boldı. 1970-jılı Varana qalasında bolıp ótken sociologlardıń Xalıqaralıq kongresinde jer júzilik sociologlar birlespesiniń sheńberinde sociallıq ekologiya boyınsha Izertlew komiteti dúzildi. Bull komitet aǵzaları házir ekologiyalıq problemalarjdı keń túrde ayqın sociologiyadlıq izertlewler júrgizilip atır, bir neshe ilimiy miynetler dóretildi.

Insan tábiyattıń rawajlanıwı nátiyjesinde dórelip, onıń bir bólegi boladı. Ol fizikalıq jaqtan dda, ruwxıy jaqtan da, tábiyat penen tikkeley birge jasaydı. Adamnıń ómir súriwindegi tábiyiy ortalıqqa tiykarınan atmosfera, litosfera, ósimlikler, haywanat hám mikroorganizmler kiredi. Ekologiyalıq qáwipsizlik probleması álle qashan milliy regionallıq shegarasınan shıǵıp, pútkil adamzattıń globallıq problemasına aylanǵan. Tábiyat hám adam óz-ara belgili gnızamlar tiykarında baylanista boladı. Bul nızamlardı buzıw ońlawǵa bolmaytuǵın ekologiyalıq katastrofaǵa alıp keledi.

Bunday qáwipti tek 70-jıllardıń basında ǵana jurtsılıq ańlay baslaǵan. Bull hádiyse adamlarǵa «jarılǵan bombaday bolıp tásir etti. Adamzat qanday qáwip

aldında turǵanlıǵın, ózin qorshaǵan tábiyatqa insapsızlıq penen qatnas jasawdıń qanday qayǵlı aqıbetlerge duwshar bolatuǵının túsine basladı.

Adamnıń tábiyat múmkinshiliklerin hám onıń rawajlanıw nızamların esapqa almay júrgizgen jedelli xojalıq iskerligi jer, toǵaylardıń taqırlanıw qalıwına, balıqlardıń azayıw qalıwına, duzlı jawınlardıń jawıwına, atmoferanıń pataslanıwına, ozon qabatınıń buzılıwına hám t.b. apatshılıqlarǵa malıp keldi. Bul awhallardı birinshi mártebe jámiyettegi qorshaǵan tábiyiy ortalıqtı qorǵaw boyınsha jankúyerler toparınıń 1968-jılı shólkemlesken dáslepki birlespeleriniń biri Rim klubı aǵzalarınıń jazǵan «XXI ásirge jol» degen shıǵarmasında dálillenip jazılǵan edi. Qánigelerdiń bahalawı boyınsha 50-jıllarda toǵaylar qurǵaqlıqtıń tórtten bir bólegin iyelep turǵan bolsa, 2000-jılǵa barıp olar qurǵaqlıqtıń tek alıtdan bir bólegin ǵana iyeleytuǵın bolıp qaladı. Bul adamzattıń ómir ushın eń zárúr bolǵan kislorodtıń azayıwına da alıp keledi.

Dúnyalıq okean suwlarınıń katastrofalıq tezlikte pataslanıwı nátiyjesinde onıń tákirarlanıp turatuǵın ónimdarlıǵı keskin túrde páseyip barmaqta. Tezletilgen pát penen júzege kelip atırǵan urbanizaciya (awıl xalıqlarınıń qalaǵa kóship barıwı processleri qalalardıń tiykarǵı aglomeracijaları (kóp kishi qalalardıń elatlı punktlerdiń birigip, qalalardıń keńeyip ketiwi pataslanıwdıń júdá úlken orayına aylanıp qalawına alıp keldi, záhárli duzlı jawınlardıń jawıwı kóbeyip ketti. Usındaylardıń aqıbeti menen baylanıslı bolǵan túrlishe keseliklerdiń sanı kóbeyip barmaqta.

Házirgi waqıtta jer júzinde ilimiy-texnikalıq progeresstiń tez pát penen rawajlanıp barıwı menen baylanıslı tábiyiy resurslar xojalıq maqsetlerine barǵan sayın kóbirek paydalanılmaqta. Bunıń ústine, dúnyada xalıqlar jıdan-jılǵa ósip barıp, kóp muǵdarda azıq-awqat, otın, kiyim-kenshek hám basqa da nárselerdi óndiriwdi talap etepekte. Al bular bolsa, toǵaylar iyelep turǵan maydanlardıń tezlik penen azayıwına, shólistanılıqtıń eń jayıwına, topıraqtıń qunarlıǵınıń buzılıwına, atmrsferanıń joqarǵı qabatına jaylasqan ozonniń kemeyip ketiwine, Jerdegi hawanıń ortasha temperaturasınıń artıp barawına hám basqa da waqıyalarǵa sebep bolmaqta.

Adamzat jámiyetiniń jasaw ortalıǵınıń eń awır hám qorqınıshlı qáwip bir qansha mámleketlerdegi asa ketken qurallanıwshılıq atom hám ximiyalıq urıs qurallrın óndiriw hám saqlap qalıw boldı. Jer júziniń qáysı múyeshinde bolsa házirgi zaman urıs , kútá awır ekologiyalıq aqıbetlerge alıp keledi 1991-jılı Irak penen bolǵan urıstıń Persiya qoltıǵı zonasında júzege kelgen ekologiyalıq katastrofası bunıń ayqın gúwası boldı.

Ekolgiyalıq jaǵdaydıń ózin tán túri hám krizistiń tiykarǵı sebepleri: Biotik jırtqısh haywanlardıń qorshap turǵan ortalıqtıń abiotik faktorların úyreniwden keyin (mısalı, tempraturanıń kóteriliwi yaki jawın muǵdarınıń azayıwı) qorshap turǵan oratalıqtıń sıpatı túrleriniń talabına salıstırmalı salıstırmalı túrde páseyedi.

Biotikalıq: qorshağan ortalıqtıń (yamasa populyaciya) jabayı tábiyattıń ómirir súrwi qısımın joqarılıwına yamasa populyaciya sanınıń óswine baylanıslı qıyınlaw qıyınlasadı.

Oraylıq Aziya regionında ekologiyalıq apatshılıqlardıń eń qáwipli zonalarınıń biri júzege kelgenligin alıp qaraymız. Bull ekologiyalıq awhaldıń payda bolıw sebeplerine itibar beremiz. Oraylıq Aziya regionında, sonıń qatarında Ózbekstandağı júzege kelgen ekologiyalıq krizisler birden payda bolğan joq. Olardıń payda bolıwı 70 jıldan aslam ústemlik etken sovet húkimetiniń tusında komandalıq-hákimshilik sistemaniń alıp barğan siyasatlarınıń aqibetinde júzege kelgen baxıtsızlıq boldı. Sebebi socialistlik sistemaniń xojalıq tarawındağı júrgizgen sisatta jer astı hám jer ústi tábiyiy baylıqlardı, mineral-shiykizat resursların jirtqıshlıq penen paydalanıw, ekstensivlik rawajlanıw metodı birden-bir jol retinde bassılıqqa alınğan edi. Sonıń nátiyjesinde bir neshe gektar pıshıq murnı batpaytuǵın toǵaylar qıyratılıp, órtelip, egis jerlerge aylandırıldı. Ol jerlerdiń kóbisi 2-3 jıldan soń egiske jaramsız bolıp qaldı. Al toǵaylarda jasaǵan haywanlardıń, quslardıń júdá kóp túri joq bolıp ketti. Jerlerdiń ónimdarlıǵın arttıramız dep mineral tóginlerdi hádden tis qollanılıwı, zıyanlı jánliklerdi joq etemiz dep dust hám basqa da kóp túrli záhárli zatlardı samoletlar menent tek atızlarǵa emes, sonday-aq adamlardıń turaq jaylarınıń, baw-baqshaları topraqtıń, swlardıń sostavınıń buzılıwı ǵana emes, al adamlardıń genefondınıń buzılıwına shekem alıp bardı. Hár eki-úsh jıldan gepotit keselligi ásirse Qaraqalpaqstan da massalıq túrde qaytalanıp turdı.

Keskinlesken ekologiyalıq problema, bunı milliy apatshılıq dep atawǵa da boladı, bull – Aral teńziniń qurıp, joq bolıp barıw probleması bolıp tabıladı. Bul problemanıń payda bolıw tariyxı uzaq uzaq dáwirlerden-aq belgili edi. Biraq keyingi dáwirlerde eń qorqınshlı masshtabdağı waqıyaǵa aylandı. Oraylıq Aziya barlıq ayaqlarında suwǵarıw sisteması qurılıslarınıń tez pát penen rawajlanıwı menen támiyinlew isleriniń kútá keń kólemde eń jayıwı Aral problemasınıń payda bolıwına sebepker boldı.

Aral krizisi adamzat tariyxındağı eń iri ekologiyalıq hám gumanitarlıq katastrofalarardıń biri bolıp tabıladı. Teńiz átirapında jasaytuǵın 35 millionnan aslam adamlar onıń záhárli tásirine duwshaker boldı.

Keyingi 29-30 jıldıń ishinde burınǵı kóp júklerdi tasıy tuǵın korabller qatnaytuǵın, basqa kól, teńizlerde siyrek ushırasatuǵın, kópshilik ellerge dańqı jayılǵan súwen bekire xam basqa da balıqlardıń órshiytuǵın ornı bolğan Aral teńziniń hám oǵan quyatuǵın dárya tarmaqlarınıń bir áwladtıń kóz aldında qurıp, ulatanınıń ashılıp qalıwı adamzat tariyxında usı waqıtqa shekem burın ushıraspaǵan waqıya boldı.

1994-jılǵa kelip Aral teńizindegi suwdıń dárejesi 60-jıllardıń basındağı 53,4 metrden 32,5 metrge túsip, ondağı suwdıń muǵdarı 1064 kub kilometrden 400 kub

kilometrge túsip, suw júziniń maydanı bolsa, 32,5 kvdrat kilometrge túsip qaldı. Suwdıń mineralıswı eki mártebege arttı. Araldıń tereńlik dárejesi 20 metrge tómenlewiniń nátiyjesinde ol endi bir pútin teńiz emes, al eki qaldıq kólge aylanıp qaldı. Onıń jaǵaları 60-80 kilometrge shegindi. Ámiwdárya menen Sırdáryanıń deltaları bahalı qásiyetleri menen sapaların joǵalttı. Teńizdiń suwı qashqan ultanı 4 milion gektardan artıq maydanda jalańashlanıp qaldı. Nátiyjesinde sońǵı waqıtta «Aralqum» dep ataq alǵan duzlı-shańǵıtlı sahraǵa iye boldı.. Samal hám kúshli uytqı-dúbeleyler Aral teńiziniń qurǵap qalǵan ultanınan duzlı-shań tozańlardı júzlep kilometrge ushırıp ketpekte.

Araldın kuwrap qalǵan ulatındaǵı shań dubeleyleri 1975-jılı-aq birinshi mártebe kosmostı izertlewdiń nátiyjesinde anıqlanǵan edi. 80-jıllardıń baslarınan bergi jaǵında bunday uytqıǵan dúbeleyler jılına 90 kún dawamında bayqalmaqta. Dúbeley-quyınıń uzınlıǵı 400 kilometr hám eni 40 kilometr maydanǵa jetip barmakta, al onıń háreket etiw diametri 300 kilometrge jetpekte. Qánigelerdin bergen maǵlıwmatı boyınsha, bull jerde hár jılı atmosfreaǵa 15 millionnan 75 million tonaǵa shekem záhárli shań kóteriledi.

Bul aymaqlardıń barlıǵı Aral teńzi dógeregindegi klimattın ózgeriwine alıp keldi. 1983-jıldın bergi jaǵında ol balıq awlawǵa jaramsız bolıp qaldı. Házirgi jaǵalawdan uzaq jerlerde bir zamanlarda eń gidiman balıq awlaw flotiliyalarınin tat basıp qalǵan qaldıqların, balıqshılardıń wayran bolıp qalǵan elatların ushıratıw múmkin. Bozkól, Altınkól Qaratma buǵazları joq bolıp, Aqbetkey arxipelag qurǵaqshılıǵı menen qosılıp ketken. Jaylawlar menen otaqlar joq bolıp barmaqta, territoriyalar duzlı batpaqqa aylanbaqta. Suwdın jetkiliksizligi hám onıń sapasınıń tómenlep ketiwi topıraqtın hám ósilikler qatlamınıń buzılıwına, ósimlikler hám haywanat dúnyasında ózgerislerdin júz beriwine, sonday-aq suwǵarılıp egiletuǵın diyxanshılıq sapasınıń páseyip ketiwine alıp kelmekte.

Ózbekstan Respublikası Birinshi Prezidenti Birlesken Milletler Shólkemi Bas Assambelyasınıń 48 –sessiyasında 1993-jılı 28- sentyabrde shıǵıp sóylegen sózinde Aral problemasınıń ekonomikalıq aqıbetleri boyınsha, - dep kórseti Aral probleması, BMSH ekspertleriniń pikiri boyınsha, XX ásiridin eń úlken apatshılıqlarınıń biri bolıp tabıladı¹¹

Aral teńiziniń qarap bolıwı pútkil dúnya júzi ushın aldın boljap bolmaytuǵın aqıbetlerge iye. Katastrofanın haqıyqat globalıq masshtabta ekenligin esapqa alıp, Ózbekstan BMSH tın Aral boyınsha arnawlı komissiya dúziwdi ótinish eter edi. Ol Komissiya regiondaǵı húkimetlerdin kelsimi boyınsha hám BMSH múmkinshilikleri

¹¹ 48-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 28 сентября 1993 года Нью-Йорк.

arqalı xalıqaralıq kúshler menen qarjıladı bul ekologiyalıq tragediyanı sheshiwge aralastırılwın ótinish etildi.(sonska)

1995-jılı 25-oktyabrde BMSH 50 jıllıǵına baǵıshlap Bas Assambeliyanıń arnawlı saltanatıl májilisinde shıǵıp sóylegen sózinde Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I. A. Karimov bul problemanı taǵıda kóterdi. «Aral teńiziniń qurıp ketiwine baylanıslı bolǵanekuologiyalıq taragediya haqqında, ulıwmaplanetalıq xarakter alıp baratırǵan, biosferaga, on millionlarsha adamlardıń turmıs jaǵdaylarına, den sawlıqlarına hám násillerine qıyratıwshı tásir jasap atırǵan problemalar haqqında usı biyik tribunadan aytpay tura almayman, dep kórsetti»¹²

Demek, Aral tragediyasına xalıqaralıq eń abroylı BMShtıń dıqqatın awdarıw menen bull apatshılıqtıń keńeyip ketiwın ikrkiw maqsetinde Oraylıq Aziya regionındaǵı mámleketlerdiń kúshlerin biriktiriw jolında tınbay háreket etti. 1993-jılı mart ayında Qızıl-Orda qalasında ótkerilgen Oraylıq Aziya respublikaları basshılarınıń ushırasıwında Aral krzisin sheshiwde birlesken háreket etiw boyınsha Kelsimge qol qoy ıldı. Oraylıq Aziya Basshılarınıń ekinshi ushırasıwı 1994-jıldıń yanvarında Nókis qalasında boldı. «Aral teńizi dógeresinde ekologiyalıq jaǵdaydı jaqsılaw boyınsha regionnıń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwın esapqa alıw menen jaqındaǵı úsh-bes jılǵa anıq háreketler Programması» tastıyıqlandı.

1997-jılı Alama-Ata qalasında Oraylıq Aziya mámleketleriniń bes basshılarınıń ushırasıwında BMShtıń, Jer júzilik banktıń hám basqa da xalıqaralıq shólkemlerdiń wákileri qatnasıp, onda Aral problemasını sheshiw boyınsha shólkemlestiriw strukturasını jetilistriw haqqında sheshim qabıllandı. Araldı qorǵap qalıwdıń Xalıqaralıq fondınıń shaqqanıraq háreket etiwshi quramı hám onıń bazasında háreketshil Atqarıw Komiteti dúzildi.

Aral problemasınıń pútkilley keskinleskenligin, onı saqlap qalıw boyınsha keshiktiriwge bolmaytuǵın ilajlar kóriw zárúrligin túsiniw, Oraylıq Aziya respublikalarınıń húkimetleri, qanigeleri hám regionnıń ilimiy jámáátshiligi, xalıqaralıq shólkemler 1995-jıldıń 20 sentyabrinde Nókis qalasında Oraylıq Aziya mámlketleri hám xalıqaralıq shólkemlerdiń Aral teńizi alabın turaqlı rawajlandırıw problemaları boyınsha Deklaraciya qabıl etti¹³

Deklaraciya turaqlı rawajlanıw principiwrin qatán ámelge asırıwdı názerde tuttı. Bull boyınsha tómendegi eń áhmiyetli problemalardı sheshiwge qaratadı:

a. awıl hám toǵay xojalıqların ádewir sabırsızlıq hám ilimiy tiykarlańǵan sistemanı ótkeriw;

b. suw resursların paydalanıwdıń ekonomikalıq metodların islep shıǵıw arqalı, suwǵarıwda hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵawda jetik texnologiyanı qollanıp irrigaciyanıń effektivligin arttırıw;

¹² Правда Востока, 1995,24 март

¹³ Еркин Қарақалпақстан 1995, 20 сентябрь

v. regionniń tábiyyi resursların kompleksli basqarıw sistemasın jetilistiriw.

Analizlep qaraǵanımda, Aral krizisin sheshiwdiń turaqlı rawajlanıw, bull regionda jasawshı adamlardıń turmıs dárejesiniń tómenlewine jol qoymaw, prespektivada keleshek, áwlad ushın baxıtlı ómir súriwin támiyinlew principleri tiykarında uzaq múddetli strategiya menen programmanı islep shıǵıw hám iske asırıw zárúr ekenligi belgili boldı.

2017 –jılı 20-sentyabrde BMSH Bas Assambleyasınıń 72 sessiyasında shıǵıp sóylegen sózinde «Men sizlerdiń dıqqatınızdı búgingi kúnniń eń ekologiyalıq problemalarınıń biri - Aral apatshılıǵına awdarǵım keledi.

Mine, meniń qolımda Aral tragediyasınıń kartası. Meniń oyımsha, bul twuralı artıq anıqlama berwdiń keregi joq. Teńizdiń qurıwı menen baylanıslı aqibetlerdi turaqlastırıw xalıqaralıq kólemdegi háreketlerdi belesendi birlestiriwdi talap etedi

Biz Aral apatshılıǵınan jábir shekken xalıqqa praktikalıq járdem kórsetu ushın BMSH-nıń usı jılı qabıl etilgen arawlı baǵdarlamasın tolıq ámelge asırıw tárepdarımız¹⁴ - dep kórsetti Sh. Mirziëv

Aral teńziniń qarap bolıwı pútkil dúnya júzi ushın alıdın boljap bolmaytuǵın akibetlerge alıp kelgenligi iye ekenligin túsindirdi.

2020 –jılı 23-sentyabrde BMSH Bas Assambleyasınıń 75- sessiyasında shıǵıp sóylegen sózinde Sh. Mirziëv Aral problemasın taǵı da joqarı kóterdi. « Bizniń dáwirimizdiń ótkir probleması – bul global kilimattıń ózgeriwi. Búgingi kúnde hár bir mámleket bull processtiń bul processtiń keri tásirin sezip atır. Aral aymaǵı ekologiyalıq tragediyaniń ortalıǵına aynaldı.

Ókinishli jaǵday, bunday ózgerisler Oraylıq Aziyanıń rawajlanıwına úlken qáwip tuwdırmaқта. Men sizlerdiń dıqqatınızdı Aral teńziniń kewip qalıwınıń apatshılıq aqibetlerine qaratpaqshıman. Aral aymaǵı ekologiyalıq tragediyaniń orayına aynaldı. Házirgi jaǵdaydı jaksılaw ushın biz bull jerde eki million gektar jańa ósimlik maydanları terekler egiw, topıraq qabatın jumsartıw boyınsha kóplegen jumıslardı ámelge asırıp atırımız.

¹⁴ Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги 2017 20 сентябрь

Mámleketimiz baslaması menen Aral boyı aymağı ushın Birlesken Miiletler Shólkeminiń qáwipsizligi boyınsha kóp tárepleme sheriklik trast fondı dúzildi. Bul fond awır ekologiyalıq aymaqta jasap atırǵan xalıqqa ámeliy járdem kórsetiw ushın xalıqaralıq jámiyettiń tayanısh platforması bolıp xızmet etedi. Biz Aral boyı aymaǵında ekologiyalıq innovaciyalar hám texnologiyalar aymağı dep járiyalaw tuwralı arnawlı qarar qabılawdı usınamız¹⁵ Usı áhmiyetli hújjet betilgen kúndi Xalıqaralıq ekologiyalıq sistemalar qorgaw hám qálpine keltiriw kúni retinde atap ótiw orınlı bolar edi.

3.1. SOCIALLIQ EKOLOGIYANIŃ MASHQALALARI. EKOLOGIYALIQ MASHQALANIŃ FILOSOFIYALIQ MÁNISI.

Sociallıq ekologiya ilimiy – filosofiyalıq bilim tarawı sıpatında jaqında 60 jıllardıń aqırınan baslap XX ásirdeń 80 jıllardıń ortasına shekem rawajlandı. Biraq, bul ekologiyalıq problemalar tek házirgi zamanǵa qubılıs degendi bildirmeydi. Guman joq , olar buǵan deyin de bolǵan, biraq biosferanıń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshları dáwiri twuralı jetkilikli tolıq maǵlıwmattıń joq bolıwı olar twuralı tiykarınan gipotetikalıq formada sóylesiwge múmkinshilik beredi. Sociallıq ekologiya, sociallıq rawajlanıw modelinde ilimiy baǵdar retinde «jámiyet» blogına sáykes keledi, yaǵnıy adamzat soǵan qarap sáykeslesedi olardıń bir-biri menen óz-ara háreketleniw processinde payda bolatuǵın «adam» hám tábiyat bloklarınıń tıǵız hám ajıralmas baylanısı antroposistema dep atalatuǵın bir tutas formaciyanıń qalıplesiwine anıq járdem beredi. Antroposistema degenimiz, házirgi adamnıń rawajlanıp kiyatırǵan jámiyetlik birgelesiwı túsiniledi, ol sociallıq-biologiyalıq túrler dep ataladı¹⁶ homo sapiens, sonıń menen birge onıń óndiristlik kúshleri menen óndiristlik qatnasları .

Ekologiyalıq bilimniń házirgi rawajlanıw dáwiri metamalizm dep atalatuǵın forması menen sıpatlanadı¹⁷ .Meta ilimler toplaw basqıshına tuwrı keletuǵın ilgeri tarqalǵan differenciya processlerine salıstırmalı, olardı ulıwmalastırıw basqıshı sıpatında ilimiy bilimlerde birlestiriwdiń dáslepki processleri tendenciyasın sáwlelendiriedi.

Tábiyattanıwdıń rawajlanıw tariyxı sonı kórsetedi, aralıq ilimlerde analitikalıq emes, bálki átirapımızdaǵı dúnya haqqındaǵı ilimiy ideyalardı mexanikalıq qurıw formasında iskerliktiń sırtqı sintetikalıq túri ústinlik etedi. Obektiv sıyaqlı, bul burın

¹⁵ Газета «Узбекистан» 2020

¹⁶ Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы). М.: Россия молодая, 1994. 367 с

¹⁷ Бабкин В.О. Экологическая безопасность как фактор устойчивого развития государства и общества в условиях глобализации // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2008. № 2. С. 19—26)

bolğan jaǵdayda toplanğan bilimlerdiń jeterli emesligi hám usıǵan sáykes jańa payda bolıp atırǵan bilimler tarmaǵındaǵı sistemalı baylanıslardıń rawajlanıw dárejesi menen baylanıslı. Ekologiyalıq metailimler wákilleri adam ekologiyası hám social ekologiya sıyaqlı jańa ilimiy tarawlar bolıp, olar óz izertlewleri predmeti hám obektlerdi birlestiredi.

Ekologiyalıq mashqalanıń filosofiyalıq mánisi.

Jeke ilimler sheńberinen shıǵıp, mashqalanı keńirek, filosofiyalıq kóz-qaras biosferadaǵı barlıq nárseler ózara baylanıslı hám táabiyǵıy túrde tártipke salınǵan tepe-teńlikte ekenin anıqlawǵa múmkinshilik berdi. Sonıń menen birge, biosferanıń ózi planetanıń organikalıq bólegi bolıp tabıladı, onıń betinde anaǵurlımn qıyın formacıyanı - biogeosferanı qalıplestiredi, ol adamnıń ulıwma belsendiligi Jerdńń geologiyalıq proceslerine sáykes dárejege jetkennen beri aytarlıqtay ózgerislerge ushıradı. Bul ózgerisler biziń planetamızdıń áyyemgi kelbetinn joq bolıwına alıp keldi, adam tirishiliginiń tiykarına zıyan keltiredi ómir mazmunınıń filosofiyalıq máselesin kúsheytedi hám ekologiyalıq problemalardıń házirgi filosofiyanıń áhmiyetli bólegine aynaldıradı.

Sonıń menen birge, ekologiyalıq máselelerdi filosofiyalıq jaqtan túsiniwdiń ózine tán ayırmashılıqları bar. Filosofiya tábiyat pen jámiyet arasındaǵı qarım-qatınasta júzege keletuǵın anıq máselelerdi sheshpeydi hám olardı joq etiw jóninnde belgili usınıslar bermeydi. Bul wazıypa arnawlı ilimlerde tiyisli dep alıp qaraydı. Filosofiya basqa rol atqaradı anıq nátiyjelerdi tallaw hám ulıwmalastırıw, bolıp atırǵan processlerdiń tendenciyaları menen dinamikasın anıqlaw, tábiyǵıy baylanıslardı, tariyxıy baylanıslardı anıqlaw hám t.b. Usı tiykarda filosofiyalıq ulıwmalıqlar qalıpleseı, áhmiyetli túsinikler anıqlanadı, tek bilim maqsetlerine xızmet etetuǵın fundamental principi ayıladı, ekologiyalıq bilimniń sebebi bolıp tabıladı, birak anıq ekologiyalıq máselelerdi sheshetin jeke ilimlerdeń metodologiyalıq tiykarı alıp qaraladı.

Arnawlı (sociallıq) formada adamnıń tiri materiyanıń quramlı bólekleriniń biri retinde payda bolıwı menen jánede qıyın sistema - «biosfera hám adam» payda boladı. Biosferaga kirgen adam onı óziniń ómir súriw jaǵdayı menen (tábiyattıń ózgeriwi hám jasalma tirishilik etiw ortalıǵın jaratıw) ǵana emes, sonıń menen birge ilimniń burın-sońlı bolmaǵan rawajlanıwına tiykarlanǵan házirgi belsendelikti de ózgerte aladı hám ekonomikalıq xızmet texnologiya pútkil bolmısqa álemge, ómirdiń barlıq túrlerine tikkeley táir etedi.

Aǵımdaǵı ekologiyalıq mashqalalar, tiri organizmler, sonıń ishinde adamlar, qorshaǵan ortalıq penen óz-ara háreket jerlerde payda boladı hám olar kóplegen mınjılıqlar dawamında jergilikli daǵdarıslar túrinde payda boldı hám olar menen baylanıslı bolwı shárt emes edi. Tek adamnıń is-háreketi menen házir biziń

dáwirimizde adamnıń qorshaǵan ortalıqqa tásiiri sonshellı kúsheygen, basqa faktorlar joq bolıp ketti, áhmiyetsiz bolıp kórindi, sonlıqtan ádette itibarǵa alınbaydı.

Tábiyat hám jámiyet» sistemasnıń mashqalaları ekologıyanıń ózinen shıǵatuǵın keń ekologıyanıń kólemlı mashqalaları sırtqa shıǵatuǵın, mısalı, adamzatqa shiyki zat penen energetikalıq resurslardı jetkiziw kosmik keńislikti rawajlandırıw hám basqalardı qamtıp alatuǵın keń kólemlı máselelerge qollanıladı. Tariyxıy rawajlanıw dáwiri, shama menen eki júz jil burın sonlıqtan jámiyet hám tábiyattıń óz-ara háreketlesiw problemaları twuralı sóz bolǵanda, tábiyattı ózgeretuǵın adamdardıń is-háreketi menen baylanıstı máselelerdiń barlıq jıynaǵın túsinemiz. qorshaǵan ortalıqtı saqlaw hám jańa keńislikti ózlestiriw kosmostı, okeandı úyreniwdi alıp qaraydı.

1. Biosfera hám noosfera túsiniǵi

XX-ásirdiń basında Jer planetasınıń basqa planetalardan ayırmashılıǵın, «yaǵnıy ómir menen qaplanǵan perdeniń» bar ekenligin kóre aldı. Biziń planteamızda suw qabıǵı – gidrosfera hám hawa qabıǵı atmosferanıń bar bolıwı Jerdi Quyash sistemasındaǵı basqa planetalardan ajratıp turatuǵın baslı belgisi esaplanadı. Eń baslısı Jerdi basqa planetalardan ajratıp turatuǵın nárese- bul onıń ósimlik hám haywanat dúnyası esaplanadı. Usıǵan baylanıslı XIX-ásirde francuz biologi J.B.Lamark hám avstriyalı geolog E.Zyuss biosfera túsiniǵin kirgizdi. Bul sóz grek tilinen alınǵan bolıp, «ómir menen tolıqtırılǵan shar, ómir tarawı» degen mánisti ańlatadı.¹⁸ V.I.Vernadskiydiń biosfera haqqında táliymatında materiyanıń háreketi formalarınıń óz-ara qatnası haqqında nátiye úlken bahalılıqqa iye. Bul táliymatta materiya háreketleri joqarı formalarınıń tómengilerine tásir etiwı haqqında, tómengi formalarınıń rawajlanǵan formalarına baǵınıshlılıǵı haqqında aytadı. V.I.Vernadskiydiń pikiri boyınsha materiyanıń hareket formaları waqıt penen baylanıslı hám bolmıstıń túpkilikli jaǵdayına óz tásirin tiygizedi. V.I.Vernadskiy biosferanı, onıń evolyuciya mexanizmlerin izertley otırıp tómendegi juwmaqlarǵa keledi: 1.«tábiyatta baqlanǵanıday, barlıq tiri organizmler tiri janzatlar uqsap, biosferanıń bir bólegi, onıń keńisligi – waqıtta jaylasadı. 2. barlıq kórinislerinde biosferanıń belgili bir bólegin quraydı. 3. XX júz jıllıqtıń ilimiy oylarınıń «jarılıwı» biosferanıń ótmishi menen tayarlanǵan hám onıń dúzilisinde tereń tamırlarǵa iye. Ol toqtap qala almaydı hám artqa qayta almaydı. Ol tek óziniń tempin azaytıw múmkin – ilimiy oy menen qayta islengen, júz jıllar, milliard jıllar tayarlanǵan Homo sapiens faber di payda etken nárese, qısqa waqıtlı hám geologiyalıq qubılısqa ótpeydi. Sonlıqtan, erte yamasa kesh, noosferarǵa «mádeniy adamzatqa» ótedi. Biosferada payda bolǵan jańa geologiyalıq kúshtiń taza forması úzilip qalmaydı hám joq bolmaydı, sebebi ol úlken tábiyiy qubılıs. Noosferanı payda etip, ol óziniń tamırları

¹⁸ Фалсафа. Қомусий луғат.Т.,2004. 56-бет

menen usı jer qabıǵı menen baylanısqan, burın bul náirse adamzat tariyxında salıstırmalı túrde bolmadı».

1. Biosfera. Biosfera dep Jerdiń atmosfera, gidrosfera hám litosferanıń janlı zatlar jasaytuǵın bólegine ayıladı. Onıń quramına tek ǵana planetada jasaytuǵın haywanat dúnyası hám adamzat emes, al barlıq dáryalar, kóller, okeanlar, topıraq qatlamı, jerdiń joqarı qatlamı, troposferanıń kópshilik bólegi kiredi. Jer betiniń hámme jerinde ómir bar. Íssı shólistanlıq hám suwsız tropikalıq jerlerde, biyik tawlıq hám arqa muzlıqlarda da mikroorganizmler tabılǵan.

Biosfera túsinigin ullı rus ilimpazı V.I.Vernadskiy izertleydi. V.I.Vernadskiy (1863. 12.3. – 1945.6.1.) - tábiyattanıw iliminiń tán alınǵan klassigi sıpatında tán alınǵan. Ol bilimniń jańa tarawların: biogeoximiya hám radiogeologiyanıń tiykarın salıwshı boldı. Onıń dóretiwshiliginiń shıńı biosfera haqqında táliymat boldı. Onıń biosfera haqqındaǵı táliymatın kópshilik bahalap bilmedi, shet elde francuz oyshılı Le Rua hám Teyyar de Sharden 1923-jılı Parijde V.I.Vernadskiydiń geoximiya haqqında lekciyaların tuńlap noosfera – planetadaǵı ruwxıy turmıs tarawı haqqındaǵı ideyanı alǵa súrip shıǵadı. Aradan otız jılday waqıt ótkennen keyin biosfera haqqında táliymat keń tarqadı. Keyingi on jıllıqlardıń ekologiyalıq mashqalaları bul táliymattıń texnologiyalıq hám social-siyasiy aspektlerin birinshi orınǵa shıǵardı. V.I.Vernadskiy óziniń birinshi ilimiy izertlewlerin professor V.V.Dokuchaev basshılıǵında ótkizedi. V.I.Vernadskiy biosferanı tiri organizmler hám mineral birikpeler birlikte uyǵınlıqta jasaytuǵın tábiyǵıy dene retinde kóredi.

V.I.Vernadskiydiń talqılawı boyınsha, «janlı materiya» - bul ózine tán bir qansha ózgesheligi bolǵan tirishilikke (janǵa) iye materiya. Áyne waqıtta, geologiyalıq processlerge qatnasatuǵın organizmler jıynaǵı. Biosfera bir tárepten, tiri materiyanıń iskerligi, ekinshi tárepten bolsa, planetar ekologiya sisteması sıpatında organik ómirdiń tábiyǵıy platforması. İnsan bolsa onıń shoqqısı.¹⁹

Ol francuz ilimpazı V.Anridiń tiri organizmlerdiń Quyash energiyasına aylandırıwshı roli ideyasın ilip aladı hám rawajlandıradı. V.I.Vernadskiy «Geoximiya ocherkleri» hám «Biosfera» miynetlerinde tiri zattıń hám planetadaǵı adamnıń geoximiyalıq rolin ashıp beredi.

«Geoximiyalıq kóz-qarastan alıp qaraǵanda, tiri organizmler jer qabıǵınıń ximiyalıq mexanizminde tosınnan payda bolǵan emes, olar onıń ajralmas bólegi. Olar jer qabıǵı, minerallar hám taw jınısları menen tıǵız baylanısqan».²⁰ Ol usı kóz-qarastan hám geologiya ilimleriniń maǵlıwmatlarına súyenip, ómirdiń geologiyalıq máńgiligi haqqında ideyanı tiykarlap berdi. Ómirdiń máńgiligi haqqında ideya taza emes. Bul ideyanı shved fizigi hám ximigi Svante Arrenius panspermiya (kosmos keńisliginde uship júrgen organizm zarodıshları haqqında) gipotezasında aytqan edi.

¹⁹ Фалсафа. Қомусий луғат. Т., 2004. 56-бет

²⁰ Вернадский В.И. Биосфера. 1-бет w.w.w. library. ru

V.I.Vernadskiydiń pikiri boyınsha, geologiyaǵa belgili hámme taw jınıslarında ómir iskerligi izleri bar. V.I.Vernadskiy geoximiyalıq kóz-qarastı tek jer qabıǵı hám tiri janızatlardı biliw ushın emes, al adamzattı biliwde de qollandı hám bul haqıyqıy dóretiwshilik qatnas boldı. Bul temanı ol óziniń dostı hám shákirti A.E.Fresman menen birgelikte islep shıqtı. Bul haqqında ol 1913-jılı «Keyingi ásirlerde jańa faktor payda boldı, bul jer betinde erkin ximiyalıq elementler, kópshiligi gaz hám metallar sanın kóbeytip atır. Bul faktor adam iskerligi». Keyinshelik ilimpaz bul temanı rawajlandırıp: «Jer beti qalalarga hám mádeniy jerlerge aylanbaqta hám óziniń ximiyalıq qásiyetlerin keskin ózgerterdi. Ximiyalıq processler hám ximiyalıq ónimlerdiń xarakterin ózgerter otırıp, Adam kosmoslıq xarakterdegi isti islemekte. Ol hár jıl sayın jer qabıǵınıń minerallıq faktorı processinde ayırıqsha bolmaqta hám áste-áste olardıń baǵdarın ózgerterekte».

Planetada adamnıń ǵalabalıq qayta ózgerter hám buzǵınshı roli haqqında XIX-ásirdiń ekinshi yarımında hár eldiń ilimpazları: G.Marsh («Adam hám tábiyat»), F.Ratcel, L.I.Mechnikov, E.Reklyuler jazǵan edi. XX-ásirdiń basında anglichan okeanologi Dj.Mërrey: «Biosfera. Qay jerde suw bolsa, anıqraqı, qay jerde suw, hawa hám jer birlesse hám aralassa, ómiri mına yamasa mına formasında tabıwǵa boladı. Planetanı tiri zat penen qaplawlı retinde kóriwimiz múmkin. Biz, ómirimizdiń az-maz erkinlik berip jibersek, biosfera shegarasında adamda aqıl hám túsinik tuwıladı hám ol kosmostı túsingisi keledi, bizler bul nársege psixosfera dep atama bersek boladı». Keyinshelik E.Lerua hám Teyyar de Sharden basqa termin usındı: noosfera («noos» aqıl). Tek ǵana adam sanalı dep emes, al barlıq tiri organizmlerde sanalı. (Teyyar de Sharden «Jer ruwxı»). Ol bul oyları menen V.I.Vernadskiy menen bólisti. Idealistik jantasıwdan awlaq V.I.Vernadskiy noosferanı ilimiy oy hám texnikalıq iskerlik tarawı retinde talqılay basladı. 1938-jılı ol «Bizler biosferanı burın kórilmegen taza geologiyalıq faktor dúziwde qatnasamız. Úzliksiz júz miń jıllıq umtılıwlardan keyin haywanat patshalıǵınıń jalǵız sociallıq túri –adam tárepinen iyelendi... Jerde onıń qolı jetpegen jer joq... Adam óz ómiri menen biosferada jańa biogenlik kúshti dúzbekte. Biosferadan noosferanı qalıplestiriw tábiyǵıy jaǵday. Bul planeta tariyxında jańa stadiya».

V.I.Vernadskiy ushın Adam aqıldı alıp júriwshi (nositel). Ol tábiyattı qayta ózgerter kóregenlik penen, adam hám tábiyatqa zıyansız alıp barıladı, dep isenedi. V.I.Vernadskiy, adam ózi jaratqan tábiyattan «qashıqlasıp» baratırǵanın túsendi.

V.I.Vernadskiy jerde jasaǵan hám házir jasawshı tiri organizmlerdiń jıyındısı, jerdiń barlıq házirgi fizikalıq hám ximiyalıq evolyuciyasında, jer betinde hám okeanlardıń suw túbinde júz berip atırǵan onıń geologiyalıq evolyuciyasında úlken rol oynaytuǵınlıǵın kórsetip berdi. Jerdiń barlıq tiri zatları jer betine jaqın júdá kishkene bóleginde hám vertikal boyınsha birneshe kilometrler menen ólshenetuǵın bóleginde jaylasqan. Bul litosfera hám troposferanıń qalınlıǵın qosıp esaplaǵanda az,

tiri zatlardıń massasın, Jerdiń ulıwma massasındaǵı úlesi júdá az hám biosfera massasına salıstırǵanda 0,25 % ti quraydı. V.I.Vernadskiy tárepinen ayılǵan tiri zatlardıń atmosfera, gidrosfera hám litosfera bóleginiń ximiyalıq sostavın qurawdaǵı baslı roli haqqındaǵı pikirleri rawajlanıw barısında óz tastıyqlawın tappaqta. Bul tiri organizmlerdiń joqarı geoximiyalıq aktivligi menen belgilenedi: olar quyash energiyasın ózlestiriwge uqıplı hám onı qollanıp, ápiwayı zatlardan joqarı quramalıqtaǵı birlespelerdi payda uqıplılıǵına iye. Jer betinde tiri organizmlerdiń iskerligi hár qıylı fizikalıq, ximiyalıq aylanıwlar – sintez, transformaciya, buzılıw processleri menen baylanıslı. Bul ózgerislerdiń nátiyjesinde tiri organizmlerdiń tuwrı hám qıya tásirinde geologiyalıq ótmishte hám házirgi waqıtta hár qıylı jer birikpeleri payda boladı, olardı V.I.Vernadskiy qıya tábiyiy deneler dep ayıwdı usındı. Olardıń kólemi hám áhmiyeti Jerde ómirdiń rawajlanıwı biosferanıń geosfera menen sanlıq jaqtan salıstırıwǵa imkaniyat beredi. Olar biziń planetamızda kóplegen formalarda hám hár qıylı dárejelerde ámelge asadı, biraq olardıń bir ekenligi áhmiyetli. Ómirdiń barlıq formaları hám kórinisleri óz-ózinen jasamaydı, al ómirdiń bir kompleksinde quramalı óz-ara qarım-qatnas penen baylanısqan. Bul óz-ara qarım-qatnas hám baylanıs tań qalarlıq, tek ǵana olar zatlardıń biogenlik baylanısın hám úzliksizligin atqaradı.

Biosferada óz-ara baylanıs júdá turaqlı, biraq sol baylanıstaǵı bir zveno yamasa bir baylanıs úzilse, tiri materiyanıń óz-ara baylanısınń barlıq shınjırı úziliwi múmkin. Biosfera jaylasqan Jerdiń hár bir qabıǵı ómirdiń qaytalanbas ayırıqsha ortalıǵın payda etedi. Bul ózgeshilik onda rawajlanıp atırǵan ómir formalarınń ózgesheligin anıqlaydı. Mısalı, suwda júziwshi organizmlerdiń jasaw múmkinshiligine iye ortalıqtı payda etedi. Sonlıqtan suwdıń joqarısınan baslap tómengi qatlamına shekem ómir bar. Háreketler denelerdiń formaların payda etedi, balıqtıkindey sıypaq yamasa meduzanikindey jayılǵan. Teńiz suwınıń ximiyalıq sostavınıń birgelki bolmawı, organizmlerde ishki ortalıqtıń teń salmaqlılıǵın saqlap turıw, mısalı, ion sostavın saqlap turıw ushın ayırıqsha maslasıwdı payda etti. Atmosfera, suwǵa qaraǵanda, onsha tıǵız emes. Sonlıqtan, atmosferada jasawshılar Jerdiń betinen uzaq úzilip jasay almaydı: mudamı ushıp júretuǵın quslar joq. Jerdiń beti quramalı dúziliske iye. Onda jasaw ushın qarańǵılıqtı kóriw organlarınıń bar bolıwı, jerdi qazıp biliw uqıplılıǵı, az hawa menen jasaw uqıplılıǵı kerek. Bulardıń barlıǵın ómirdiń bar bolıwınıń jaǵdayı retinde alıp qaraw kerek. Tiri organizmlerdiń bolıwı házirgi hawa, suw, topıraqtıń ximiyalıq quramı hám fizikalıq qásiyetin anıqlaydı. Solay etip, biosfera, birinshi tárepten, ómir ortalıǵı, ekinshi tárepten-organizmlerdiń ómir iskerliginiń nátiyjesi. Biosferanıń ózgesheligi sonnan ibarat, tiri organizmlerdiń ómir iskerligi menen baylanıslı zatlardıń aylanıwı hám anıq baǵdarlanǵan energiya potokları iskerligi uslap turıladı. Bul ele basqa planetalarda tabılmaǵan nárese. Jerde milliard jıllar dawamında tiri organizmler biokoslıq denelerdiń payda bolıw processinde quyash energiyasın transformaciya qıldı. Onıń kópshilik bólegi

kómirde, neftte hám basqada organikalıq paydalı qazılma baylıqlarda saqlanıp qaldı. Onıń basqa bólegi kelip shıǵıwı jaǵınan biokoslıq bolǵan tawlı jınıslardıń (shóǵıp qalǵan hákten baslap ózgeriwshi hákke shekem), okean suwlarında erip ketken duzlardıń saqlanıwı, er qabıǵına kiriwshi kislorodtı payda etiw ushın qollandı. V.I.Vernadskiydiń aytıwı boyınsha, barlıq tábiyiy dene hám onıń komponentleri, «burınǵı biosferalardıń» tuwrı hám qıya tásiiri nátiyjesinde payda bolǵan. «Burınǵı biosferalardıń» jerdegi qazılma baylıqları Jerdiń ótmishi haqqında, onda ómirdiń bar bolǵanlıǵı haqqında derek beredi. Bul qaldıqlar dárya hám kóllerge túsip, qum, ılay, batpaq penen jabılıp, duzlar sińgen hám tasqa aylanǵan. Arasında onsha salıstırmalı uzaq waqıtta jasamaǵan ósimlik hám haywanlardıń qaldıqları ushrasadı, sonlıqtan olar tasqa aylanbaǵan. Mısalı, máńgi muzlıqta mın jıllar burın jasaǵan mamontlardıń bir neshshe óli deneleri tabılǵan, biraq olar pútinliginshe saqlanǵan. Kópshilik jaǵdaylarda áyyemgi haywanatlardıń qaldıqları, olardıń ayırım súyekleri, rakovinalar ushrasadı. Áyyemgi ósimlikler haqqında aytatuǵın bolsaq, jer qazılmalarında tereklerdiń shaqaları, taslarda japıraqlardıń izleri tabıladı. Taw jınıslarınıń shóǵındileri boyınsha áyyemgi teńizler, kóller, shólistanlıqlar konturların qayta tikleydi. Jerdegi organizmlerdiń rawajlanıw úzliksizligi J.Lamark hám Ch.Darvin tárepinen ashılǵan biologiyanıń eń tiykarǵı nızamlıqların quraydı. Jer betinde jasaǵan ósimlikler qanshelli áyyemgi bolǵan sayın, organizmler quramalasıp, házirgilerine uqsap baradı.

Házirgi waqıtta Jerdegi ómir bes eraǵa bólinedi. Hár bir era birneshe dáwirlerge bólinedi, al dáwir ásirlerden turadı. Eń áyyemgi era protezoroy hám arxey bolıp esaplanadı. Arxey erasınıń baslanıwınan bizlerdi milliard jıllar ajratıp turadı. Bul dáwirdiń qazılma qaldıqlarında organizmlerdiń qaldıqları tabılmaǵan. Keyingi 2,5 milliard jıl burın baslanǵan protezoroy erasınıń qatlamlarında teńiz omırtqasız haywanlarınıń qaldıqları tabılǵan. Olar awqatlanıwdıń hám ósimlik hám haywanat túrinen paydalanǵan. Paleozoy ásiri 570 mln. jıl burın baslanǵan. Jer qatlamında sol dáwirde jasaǵan janzatlardıń kóplegen izleri hám qaldıqları tabılǵan. Olar ásirdiń ortalarında ósimlikler tárepinen qurǵaqlıqtıń ózlestirilgenliginen derek beredi. Ósimlikler menen birgelikte qurǵaqlıqqa dáslep omırtqasızlar, keyninen omırtqalılar da ornalasa baslaǵan. Tas kómir dáwiri 350 jıl burın baslanǵan. Onda teńizdiń qurǵaqlıqqa shıǵıwı baslandı, tawlar tegislene basladı. Evropa tegisliginiń kópshilik bólegi teńizler tárepinen bastırıldı. Onda jer betine tán emes ósimlikler rawajlana basladı. 50 metr biyiklikte terek tárizli paportnikler, plaunlar hám xvoshlar qalıń toǵaylardı payda etti. Klimat jıllı hám ıǵal boldı. Jerde suwda súyretilip júriwshilerde júriwge jaramlı ayaq-qollar payda bola basladı. Olardıń ayırımları jılanlarǵa, basqaları kesirtkelerge uqsay basladı. Keyingileriniń uzınlıǵı 4 metrge jetti. Karbon dáwiriniń ekinshi yarımında salqın hám qurǵaq bola basladı. Qumlı hám tashlı shólistanlıqlar tárepinen qısılıp shıǵa basladı. Teńizlerde kóbirek súyekli balıqlar rawajlandı. Qurǵaqlıqta xvoylı toǵaylar payda bola basladı. Ómir ortalıǵınıń bul ózgerisleri haywanlarǵa, birinshi gezekte omırtqalılarǵa

tásir etti. Ayırımları suwǵa máyek qoyıwdı toqtata basladı, olardı qumlarǵa hám shirip atırǵan ósimliklerge qoya basladı. Mezozoydıń basında qurǵaqlıq iri maydanlardı iyeley basladı, biraq onıń ortalarına kelip olardıń kópshilik bólegi teńizlerge aylana basladı. Eraniń aqırında keń kólemde úlken tawlap payda bolı hám materiklerdiń razmerleri keńeydi. Teńizlerde mollyusklar, qurǵaqlıqta –jer bawırławshılar keń tarqaldı. Keyingiler tek ǵana teńizde de emes, qurǵaqlıqta ómirge iykemlesti. Mezozoyda ósimlik hám haywanatlardıń burın bolmaǵan wákilleri: gúlli ósimlikler, kóplegen eki ayaqlı arxozavrlar payda bolǵan. Yura hám mel eralarında materiklerdiń kóplegen bólekleri teńizler menen qaplana basladı. Yura dáwirinde jerbawırławshılardıń jańa otryadları payda boldı, sonıń ishinde kesirtkeler. Olardıń ayırımları iri brontazavrlar edi hám braxiozavrlardıń uzınlıǵı 35 metr, biyikligi 9 metr, al olardıń massası 60 tonnaǵa jetti. Olar moynın joqarı kótergen tórtayaqlılar edi, teńiz hám úlken dáryalardıń jaǵalarında jasadı, bos ósimlik awqatlar menen awkatlandı. Sol waqıtta payda bolǵanlar eki ayaqta júrdi, olardıń aldınǵı ayaqları qısaraq edi. Olardıń massası 5-7 tonna, uzınlıǵı 6-8 metrge jetti. Bular jırtqıshlar edi.

Gúlli ósimliklerdiń payda bolıwı menen, jánlikler, quslar, kishkene haywanlardıń joqarı klassları tez rawajlana basladı. Keyingileri gúlli ósimliklerdiń payda bolıwında, sonday-aq tuqım hám miywelerdiń tarqalıwında úlken rol oynadı. Mezozoy teńizlerde 8-metrge jetiwshi ixtiozavrlar – balıq-kesirtkeler jasadı. Hawada ushıwshı kesirtke – pterozavrlar ushıp júrdi. Mezozoydıń aqırında olardıń kópshiligi ólip qaldı.

Kaynozoy erası 70 mln. jıl burın baslandı. Onda tórt dáwirdi: paleogen, neogen, úshilemshi, tórtlemshi dáwirlerdi ajratıp kórsetiw múmkin. Antropogenniń basında klimat suwıtıp basladı, biraq Arqa yarım shardıń joqarı keńisliklerinde ele salıstırmalı jıllılaw edi. Sonlıqtan, onsha suwıq emes hám suwıq poyaslardıń ósimlik hám haywanat dúnyası házirgisine salıstırǵanda ayrılıp turdı. Mısalı, Evraziyada úlken piller, nosorog, atlar keń tarqaldı. Antropogenniń ekinshi dáwirinde keyingi suwıtıw Evropa, Aziya, Arqa Amerikanıń kópshilik bóleginiń suwıtıwına alıp keldi. Kópshilik haywanlar jańa jaǵdaylarǵa maslasa almadı hám ólip qaldı. Antropogenniń aqırında eki ayaǵında júriwshi maymillardanbiziń ata-bablarımız – pitekantroplar yamasa adam tárizli maymillar kelip shıqtı. Keyinshelik olardan neandertallar, ol júz jıl burın adamlardıń hár túri payda boldı.

Házirgi dáwirde jabayı ósimlik hám haywanatlardıń túrleri Jerde 20 mın jıl aldın payda boldı. Házirgi waqıtta ósimlikler Jer betin ósimlik penen qapladı hám biosferaniń áhmiyetli bólegine aylandı. Ósimlikler okeanlarda payda bolıp, keyninen qurǵaqlıqqa shıqtı hám evolyuciya processinde tábiyǵıy tańlaw barısında million jıllar dawamında hayran qalarlıq dárejege jetti.

XX ásirge kelip adamzat Jer betine tolıq jaylasadı. Adam kúshli geologiyalıq kúshke aylanadı. Onıń aldında biosferanı effektiv qollanıw máselesi turadı. Bul taza jaǵdaydı V.I.Vernadskiy noosfera dep atadı. Noosfera dep, V.I.Vernadskiydiń aytıwı

boyınsha, biosferanıń sonday rawajlanıw basqıshı, onda «adam aqlınıń roli hám adam miynetiniń kúshi ósip baratırǵan geologiyalıq kúsh» retinde kórinedi.

Burıńǵı awkam dáwirinde noosfera haqqında V.I.Vernadskiydiń «İlimiy oylaw planetalıq qubılıs sıpatında» («Nauchnaya misl kak planetnoe yavlenie») kitabı shıqqanan keyin túsinipler payda bola basladı.. Bul miynet avtorıń ózi tiri waqtında basıp shıǵılmadı, biraq usı kitapta noosfera koncepciyası jaqsı berilgen. «Noosfera –dep jazadı V.I.Vernadskiy, - bul adam aqlınıń patshalıǵı. Bul biosferanıń jańa jaǵdayı bolıp, bizler bilmegen halda buǵan jaqınlaspaqtamız... Noosfera biziń planetamızda jańa geologiyalıq jaǵday. Bunda adam birinshi márte iri geologiyalıq kúsh boladı Ol óziniń miyneti hám oyı menen óz ómirin ózgerter aladı hám ózgerteriwı kerek, burıńǵa salıstırǵanda tıp-tiykarınan qayta qurıwı kerek. Planeta kórinisi – biosfera – ximiyalıq jaqtan sanalı hám kópshilik jaqtan sanasız tez ózgeredi. Adam hesh kimge tiyisli emes teńiz baylıqların keyingi áwladlarǵa saqlap qalıw ushın kóplegen hám júdá kóplegen sharalar kóriwi kerek. Adam tárepinen haywan hám ósimliklerdiń taza túrleri payda etilmekte. Keleshekte bizge erteklerdegidey ármanlar kórinedi: adamlar kosmosqa shıǵıwǵa urnadı hám shıǵıwıda múmkin. Noosfera, geologiyalıq tariyxta biosferanıń evolyuciyalıq jaǵdaylarınıń biri». –degen pikirlerin beredi.

3.2. BIOSFERA HÁM NOOSFERANIŃ ÓZ-ARA TEŃ SALMAQLIǴI.

Biosfera hám noosferanıń teń salmaqlılıǵı túsiniǵin ilimiy aylanısqa V.I.Vernadskiy, Teyyar de Sharden, hám E.Lerua tárepinen kirgizildi. Olar biosfera noosferaǵa ótedi degen pikir bildirdi. Biraq, bunday ótiwdiń usılı hám ótiw waqtı haqqındaǵı soraw mashqala bolıp qalmaqta. Adamzat rawajlanıwınıń stixiyalı jolı, onı ekologiyalıq krizis jaǵdayına alıp keldi hám adamnıń tábiyatqa tutınıwshı retinde qatnas jasawı aqılǵa muwapıq emes ekenligin kórsetti. Biosfera hám tábiyattıń keyingi jasawı tikkeley aqıl menen tábiyatqa, jámiyetke, óz-ózine qatnas jasawına baylanıslı. V.I.Vernadskiy hám Teyyar de Sharden tárepinen ayılǵan biosferanıń noosferaǵa, adam hám tábiyat birliginiń jańa «formasına» ótiwi boladı, biraq avtomat túrde stixiyalı júz bermeydi, biraq adamzattıń jasap qalıwı ushın kerek. V.I.Vernadskiy miynetlerinde biosfera ulıwma metodologiyalıq áhmiyetke iye boladı, ol tárepinen noosfera koncepciyası islep shıǵıladı. Usı waqıttan baslap, biosfera túsiniǵi belgilep berildi. Noosfera túsiniǵi qıyınraq. Analiz tolıq bolıw ushın, noosferanıń biosfera jasawınıń jańa forması sıpatında alıp qaraw emes, al kerisinshe qatnas jasaw kerek. Bunday qatnas jasaw T.de Sharden tárepinen ámelge asırıladı. Onıń miyneti teologiyalıq ruwxta jazılǵan. Házirgi ilim V.I.Vernadskiydiń de, T.de Shardeniń de poziciyalarınıń kemshiliklerin belgilep ótedi. Noosfera túsiniǵiniń anıqsızlıǵı túsinikti hár qıylı etip beriwge iytermeleydi. Bul jaǵdayda noosferanıń texno hám antroposferaǵa almasırıw jaǵdayları júz beredi.

Házirgi adamzatqa tán bolǵan rawajlanıw tipii ózin tamamladı. Usıǵan baylanıslı, progress túsinigin qayta kórip shıǵıwǵa tuwra keledi, buǵan tiykarlanıp V.I.Vernadskiy hám T.de Sharden, noosfera koncepciyaların islep shıqtı.

Biosfera hám noosferanı Adam hám Tábiyattıń (civilizaciya hám mádeniyat) qarım-qatnasınıń formaları retinde alıp qaraw usınıldı. Bunday alıp qaraw metodologiyalıq jaqtan durıs. Kórsetilgen birinshi formada tábiyǵıy tárepten shólkemlestiriw forması, yaǵnıy obektiv-stixiyalıq princip boyınsha, ekinshisi mádeniyat, aqıl principini boyınsha alıp qaraw ústemlik etedi.

Obektiv-stixiyalıq principni alıp qaraytuǵın bolsaq tek ǵana tábiyat emes tiykarınan jámiyettiń rawajlanıwı, adamnıń ruwxıy qalıplesiwini tiykarlangan. Bul qatnastıń bir neshe aspektleri bólip kórsetiledi, Birinshiden, tábiyatta da, jámiyette de ústemlik etiwshi materiallıq qatnasqa baǵdarlangan. Keyninen adamlardıń bir-birine qarama-qarsılıǵı (antogonizm) bunı házirgi bolıp atırǵan urıslar dáliylleydi. Bul jerde antogonizm qorshaǵan ortalıqta, adamlardıń óziniń menshigindey qatnas jasawında kórinedi, hám eń sońında, jawızlıq fenomenini – jawızlıqtan shıǵıw házirgi jámiyettiń ǵalabalıq mashqalası sıpatında alıp qaralmaqta.²¹

Adamnıń ruwxıy iskerligi, birinshiden onıń bolmısınıń kelip shıǵıwı hám mútájlikleri tárepinen, ekinshi tárepten, mádeniyat dástúrleri tárepinen belgilep berilgen idealǵa baǵdarlanıw menen belgilenedi. Aqıl adam bolmısınıń faktori retinde shıǵadı.

Noosfera túsinigi aqıl túsinigine qurılsa da, onı iskerlikniń maqsetiniń kelip shıǵıwı retinde onı, erkinlik túsinigi menen tuqımlandırıw kerek (haqıyqatlıq hám aqıl, jaqsılıq hám muhabbat, gózállıq hám erkinlik). Adamnıń ózin-ózi bul jerde jámiyet hám tábiyattıń birligi tiykarında tanıp biliwi onıń keleshekti túsinip biliwinde.

Biosfera sheńberinde noosfera mádeniyattıń qalıplesiw dáwiri onıń civilizaciya rawajlanıw máselelerine boysınadı. Mádeniyattıń rawajlanıw processii sebebi faktorın maqset faktorına awıstıradı, bul subektke sırttan saylaw múmkinshiligin beredi – noosferada bul múmkinshilik ishten, sanalı, erkin boladı.

Ilim hám filosofiyadaǵı paradigmalarınń klassikalıqtan klassikalıq emeske awmastırılıwı, dúnyadaǵı ǵalabalıq ózgerisler házirgi teoriya bilimniń rawajlanıwındaǵı ózgerisler menen birdey.

Noosfera mashqalasınıń real filosofiyalıq-metodologiyalıq planda sheshiw ushın, dialektikalıq onda klassikalıq (obektivizm) hám klassikalıq emes (subektivizm) filosofiyanıń birligi monizm principini kerek, sebebi qálegen qarama-qarsılıqtın tiykarında obektivlik hám subektivlikniń óz-ara tásiiri (olardıń ekewide materiallıq hám ideallıqtıń birligi processinde qalıplesken), al rawajlanıwdıń tiykarǵı tendenciya retinde subektiv faktorniń roli kúsheydi.

²¹ Жданова Н.Л. Взаимоотношения понятий ноосферы и биосферы. //»Академия тринитаризма», М.,Эл. № 77-6567, публ.10449, 03.06.2003. w.w.w. library. ru.

IV-BAP. NOOSFERA HAQQINDA TÁLIYMATTIŇ TIYKARLARI.

4.1 BIOSFERA HÁM ADAMNIŇ BIRLIGI.

Noosfera haqqında táliyhattıń tiykarında biosfera hám adamzattıń birligi máselesi turadı. V.I.Vernadskiy óz miynetlerinde bul birliktiń tamırların, biosfera shólkemleskenliniń adamzat rawajlanıwındaǵı áhmiyetin ashıp beredi. Bul adamzat tariyxıy rawajlanıwınıń biosfera evolyuciyasında ornı hám rolin, onıń noosferaga ótiw nızamlıqların túsiniwge járdem beredi.

V.I.Vernadskiydiń noosfera haqqındaǵı teoriyasınıń tiykarında, adam bul óz nızamlıqları menen ózinshe jasap atırǵan tiri organizm emes, al ol tábiyattıń ishinde, onıń bir bólegi hám dawamshısı degen ideyası turadı. Bul birlik átirap ortalıq penen adam ortasındaǵı funkcionallıq úzliksizlik penen baylanıslı, onı V.I.Vernadskiy biogeoximik sıpatında kórsetip beriwge urındı. Adamzat óz tiykarında tábiyǵıy qubılıs, biosferanıń tásiri onıń ómirine ǵana emes, al oylaw boazına tásir etedi.

Tek ǵana tábiyat adamǵa tásir etip qoymaydı, al adamda tábiyatqa tásir etedi. Biziń planetamızdıń hámme jerlerine jaylasqannan keyin shólkemlesken ilimiy oyǵa hám onıń dórendisi texnikaǵa súyenip, Adam bioferada jańa biogenlik kúshti payda etti. Adam birinshi márte ózin planetanıń turǵını retinde túsindi hám ózin jańa aspekte, planetalıq aspekte oylaw kerekligin hám háreket etiw kerekligin túsindi. XX-ácir planetada bolıp atırǵan qálegen bir waqıya bir pútinlikke birlesiw menen xarakterlenedi. Hár kún ótken sayın adamzattıń sociallıq, ilimiy hám mádeniy birlesiw kúsheymekte hám tereńlespekte.

V.I.Vernadskiy biosferanıń geologiyalıq jaqtan shólkemlesken kúshi sıpatında «mádeniy adamzattıń» civilizaciyası» úzilip qalmaydı hám joq bolıp ketpeydi, sebebi ol úlken tábiyǵıy kúsh.

V.I.Vernadskiydiń jazǵanlarınıń kópshiligi, házirgi kúnniń jetiskenligine aylanbaqta. Onı civilizaciyanıń bólinbesligi, bir pútinligi, biosfera hám adamzattıń birligi haqqında oyları házirgi dáwirde aktual hám túsiniqli.

V.I.Vernadskiy biologiyanıń evolyuciyası menen ǵana emes, al adamzattıń tariyxıy rawajlanıwı processinde noosferanıń payda bolıwın kóre bildi.. Noosferalıq qatnas kóz-qarasıman qaraǵanıwızda házirgi dúnya civilizaciyası rawajlanıwınıń awırıw tochkaları basqasharaq kórinedi. Biosferaga varvarlıq qatnas, dúnya ekologiyalıq qáwpiniń tuwılıwı, massalıq qırǵın qurallarınıń óndirilip shıǵarılıwı – bulardıń barlıǵı ótkinshi áhmiyetke iye bolıwı kerek. Ómirdiń dereklerine túpkilikli qaytıw, biosferanıń shólkemlestiriliwi máselesi házirgi jaǵdaylarda biosferalıq – planetalıq aspekte oylawǵa shaqırıq bolıp qalıwı kerek.

4.2. ILM NOOSFERANIŇ TIYKARĜI FAKTORI SIPATINDA.

V.I.Vernadskiydiň ilimge qatnası biraz ózgeshe. Ol onı adamzattıń ómirin hám biosferanı ózgertiwshi geologiyalıq hám tábiyǵıy kúsh sıpatında alıp qaradı. Ilim biosfera hám adamzattıń birlesiwinde tiykarǵı buwın boladı.

V.I.Vernadskiy XX ásirdeń ilimine tiykarǵı dıqqattı awdaradı. V.I.Vernadskiy ilimniń gumanistik mazmunına, onıń insaniyat mashqalaların sheshiwdegi roline, ilimpazlardıń ózleri ashqan jańalıqlarınıń qollanıwına juwapkershiligine úlken dıqqat awdardı. V.I.Vernadskiydiń insaniyat rawajlanıwında ilimniń roli haqqında hám basqada ideyaları biziń házirgi kúnimizde de aktuallıqqa iye.

Ilim – insaniyattıń dóretpesi insaniyat iygiligine xızmet etiwı kerek. «Onıń mazmunı ilimiy teoriyalar, gipotezalar, modeller olar jaratqan dúnya kartinası menen sheklenip qalmaydı: tiykarında ol ilimiy faktorlar hám empirikalıq ulıwmalastırıwırlardan turadı, hám tiykarǵısı – ondaǵı tiri mazmun tiri adamlardıń ilimiy jumısları boladı...»²² Solay etip ilim – sociallıq ulıwmainsaniyılıq bilim, onıń tiykarında faktler, ulıwmalastırıwlar hám, álbette insan aqılınıń kúshi jatadı.

Bizler, ilim Jerdiń biosferasını bargan sayın tereńnen ózgerтип atırǵanlıǵın kórip atırmız. Sonlıqtan, ilimiy oy tábiyǵıy qubılıs bolıp esaplanadı. Jańa geologiyalıq kúsh payda bolıp atırǵan dáwirde tiri organizmniń biosfera evolyuciyasındaǵı roli artıp barmaqta. Biosfera Homo sapienstiń ilimiy oyı menen qayta islenip jańa jaǵdayǵa – noosferaga ótedi.

Ilimiy oydıń barlıq tariyxı – biosferada jańa geologiyalıq kúshtiń dúziliw tariyxı - burın bolmaǵan ilimiy oydıń tariyxı. Hám bul process tosınnan emes, ol barlıq tábiyǵıy qubılıs sıpatında nızamlı. Noosferanıń ilimiy oy menen birgelikte ósiwin atap ótiwimiz kerek.

Aqıldıń hám onıń nátiyjesiniń payda bolıwı – ilimniń shólkemlestiriliwi – planetanıń rawajlanıwında áhmiyetli fakt. Házirgi waqıtta ilimiy iskerlik tez temp, yalken territoriyalardıń qamtıp alınıwı, izertlewdiń tereńligi, qayta ózgertiwlerdiń quwatlılıǵı qásiyetlerine iye boldı..

Ilimniń metodikasında da házir keskin ózgerisler júz bermekte. V.I.Vernadskiy úsh reallıqtı: adam ómiri tarawındaǵı reallıq, yaǵnıy házirgi reallıq; adam kózine kórinbeytuǵın atom qubılıslarınıń mikroskoplıq reallıǵı; kosmoslıq masshtabtaǵı ǵalabalıq reallıqtı ayırıp kórsetiw kerek dep jazǵan edi. «Úsh reallıqtı ayırıp kórsetiw adamzattıń biosfera menen baylanısın túsiniw menen birge, ilim rawajlanıwı nızamlılıqların analizlew ushın úlken áhmiyetke iye».²³

²² Вернадский В.И. Проблема биогеохимии. М., 1988., 252-бет

²³ В.И.Вернадский. Философские мысли натуралиста. М.,1988

4.3. NOOSFERANI PAYDA ETIW HAQQINDA MÁSELELER.

Adamnıń tábiyattan, jámiyetten hám óz-ózinin qashıqlasıwdı alıp taslaw formaları menen baylanıslı. Bul qashıqlasıwdıń formaları óz-ara tıǵız baylanıslı, olardıń hár qaysısı qálegen waqıtta adamzattı katastrofa shegarasına alıp keletuǵın ǵalabalıq mashqalaǵa aylanıp ketiwi múmkin. Adamnıń tábiyattan qashıqlasıwı tek ǵana bir ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen alıp taslanbaydı, sebebi onıń stixiyalıq rawajlanıwı kópshilik jaǵdaylarda házirgi ekologiyalıq krizisti keltirip shıǵardı.

Adamnıń tábiyattan hám jámiyetten qashıqlasıwı mashqalası olardıń birliginde Jan Jak Russo tárepinen qoyılǵan edi, biraq búgingi kúнге kelip praktikalıq jaqtan obektiv múmkinshilik hám subektivlik uqıplılıq reallıqqa iye: adamlardıń jámiyetten qashıqlasıwın sheshiw ekologiyalıq mashqalanı sheshiw múmkinshiligi usılı retinde alıp qaralmaqta. Házirgi ilimpazlardıń esaplawı boyınsha, sanaattıń 90 % ónimi «ekologiyaǵa» ketiwi kerek –biraq bunday nátiyjege erisiw múmkin emes.

Jámiyette adamlardıń qashıqlasıwı úsh baǵdarda alıp barıladı: húkimetten, jeke menshikten hám miynet nátiyjelerinen qashıqlasıw. Jámiyetlik qashıqlasıw fenomeni jámiyetlik dúzimniń eki tipinde: dástúriy – rawajlanıwdıń jeke sociallıq tendenciyası menen baylanısqan kapitalistlik hám psewdo-socialistlik, ondaǵı úsh baǵdar boyınsha qashıqlasıwdıń ósiwi onı kriziske alıp keldi. Jámiyet dúzilisi rawajlanıwınıń kapitalistlik tipinde qashıqlasıwdı alıp taslaw tómeni formalarda kórinedi: menshiktiń akcionerlik forması, tutınıwdıń jámiyetlik fondları hám eń keyingisi progressivlik salıq. Biraq, jámiyetlik qashıqlasıwdı alıp taslaw aqırına shekem stixiyalı bola almaydı ham kapitalǵa bank procentleri alıp taslanbaǵansha jámiyette adamlardıń qashıqlasıwın tolıq alıp taslaw bolmaydı.

Bunıń metodologiyalıq tiykarı retinde qosımsha bahanıń payda bolıwı tiykarında miynetti shólkemlestiriwde adamzat tárepinen toplanǵan bilimler jatadı. Usı principke tiykarlanǵan jámiyet, birinshi márte jeke hám jámiyetlik máplerdiń birligi retinde socializm principin ámelge asırdı, yaǵnıy adamlardı jámiyetten qashıqlastıradı. Jámiyettiń bunday tipii, qanday formalarda dúzilmesin jámiyet hám tábiyattıń qarama-qarsılıǵın sheshetuǵın – noosferaǵa ótiw usılı retinde alıp qaraladı.

Dialektikalıq jaǵdaylar adamnıń óz-ózi menen birligine erisiw usılı sıpatında subektiv faktordıń qalıplesiwinde dialektikalıq oylawdıń sheshiw múmkinshiligin payda etedi.

Házirgi ilimiy ádebiyatlarda biosfera hám noosferanıń teń salmaqlıǵı Adam hám tábiyattıń jasawınıń integral forması retinde alıp qaraw – bárinen burın ekologiyalıq mashqalalar kontekstinde izertlenedi. Bunday qatnastıń nızamlı bolıwına qaramastan, ol bir tárepleme hám sheklengen. Metodologiyalıq aspektler ekologiyalıqtan

kompleks mashqala – noosfera mashqalasına ótiw kerek, sebebi noosferanıń payda bolıwı processinde adam hám tábiyat birliginiń jańa forması qalıplesiwi múmkin, sonıń menen ekologiyalıq mashqalalardıń keskinligin sheshiw múmkin.

Bul kontekste noosfera túsiniǵı jámiyet rawajlanıwınıń keyingi jolları aspektinde principiallıq birlikke iye. Ósip baratırǵan tendenciylarǵa qarsılıq olardıń ornın tolıqtırıw, kataklizmnen ketiw menen sheklenbeydi Noosferanıń usı jaǵdayına qalay hám qalay ótiw múmkin degen túsinikke jámiyet ózi sanalı túrde ótiwi kerek dep juwap beredi.²⁴

Házirgi waqıtta dúnya ilim-texnika rawajlanıwı tez rawajlanıwı múnásebeti menen tábiyǵıy zaxiralardan xojalıq maqsetlerinde kóbirek paydalanbaqta. Bunıń üstine, dúnya xalqı jıldan-jılǵa ósip barıp, kóbrek muǵdarda azıq-awqat, janılıǵı, kiyim-kenshek hám basqa nárselerdi islep shıǵarıw talap etilmekte. Bul bolsa toǵaylar iyelep turǵan maydanlardıń tez templerde qısqarıwına, shólistanlıqlardıń bastırıp keliwine, topıraqtıń buzılıwına, atmosferanıń joqarıda jaylasqan ozon qabıǵı kemeyip ketiwine, jer hawasınıń ortasha temperaturası artıp barıwına hám basqa jaǵdaylarǵa sebep bolmaqta.

Ekologiya mashqalası Jer júziniń barlıq múyeshlerinde de aktual másele. Tek ǵana onıń keskinlik dárejesi túrli mámleketlerde hám ayaqlarda hár qıylı. Usı kóz-qarastan, Oraylıq Aziya aймаǵında ekologiyalıq krizistiń júdá qáwipli zonalarından biri payda bolǵanlıǵın ashıq aytıwımız múmkin. «Jaǵdaydıń quramalılıǵı sonda, ol bir neshe mın jıllıqlar dawamında usı mashqalanı biykarlaw nátiyjesinde emes, al ayaqta insan ómir iskerliginiń derlik barlıq tarawları ekologiyalıq qáwip astında qalǵanlıǵı nátiyjesinde kelip shıqqanı. Tábiyatqa qopal hám takabbirlıq penen múnásebette bolıwına jol qoyıp bolmaydı. Biz bul boyınsha ashshı tájriybege iyemiz. Bunday múnásebeti tábiyat keshirmeydi»¹. Jerlerdiń hádden tısqarı shorlanǵanlıǵı Ózbekstan ushın úlken ekologiyalıq mashqala. Sońǵı 50 jıl dawamında suwǵarılatuǵın jer maydanı 2 million gektarǵa kóbeydi, solardan 1 million gektarǵa jaqın jer suwǵarıw ushın jaramsız halǵa keldi.

Topıraqtıń hár qıylı sanaat shıǵındıları hám xojalıq shıǵındıları menen tez pát penen pataslanıwı real qáwip tuwdırmaqta. Túrli ximiyalıq zatlar, zıyan elementler hám mineral tóǵındilerdi, sanaat hám qurılıs materialların saqlaw, tasıw hám olardan paydalanıw qaǵıydalarınıń qopal túrde buzılıwı jerdiń pataslanıwına alıp kelmekte. Onnan ónimli paydalanıw imkaniyatları sheklenbekte.

Aral krizisi insaniyat tariyxında eń iri ekologiyalıq tragediyalardıń biri. Teńiz boyında jasaytuǵın 35 million adam onıń tásirinde qaldı.

²⁴ Жданова Н.Л. Взаимоотношения понятий ноосферы и биосферы. //»Академия тринитаризма», М.,Эл. № 77-6567, публ.10449, 03.06.2003. w.w.w. library. ru.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт қафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 111 б.

Mámleket ekologiyasındaǵı bar bolǵan jaǵdaydıń awırlıǵın esapqa alıp, I.A.Karimov mámeleketti ekologiyalıq krizisten shıǵarıwdıń tómendegi wazıypalar ámelge asırıw kerekligin atap ótedi. Bular:

- tiyisli texnologiyalardı islep shıǵıw hám járiyalaw, záhárli ximiyalıq zatlardı qollanıw ústinen qattı baqlaw ornalıw joli menen hawa hám suw ortalıǵın insanńıń ómir iskerligi ushın zıyanlı yaqi jaman tásir etetuǵın zatlar menen pataslandırıwdı toqtatıw;

- qayta tiklenetuǵın zaxiralardı qayta islep shıǵarıwdıń tábiyǵıy túrde keńeyiwın támiyinlegen hámde qayta tiklenbeytuǵın zaxiralardı qatań tiykarda paydalanǵan halda tábiyǵıy zaxiralardıń hámme túrлерinen aqlana paydalanıw;

- úlken-úlken aymaqlarda tábiyǵıy sharayatlardı tábiyǵıy zaxiralardan sónimli hám kompleks paydalanıwdı támiynleytuǵın dárejede anıq maqsetke qaratılǵan, ilimiy tiykarlanǵan túrde ózertiriw;

- janlı tábiyattıń pútin tábiyǵıy genofondın mádeniy eginler hám haywanlardıń jańa túrлерin kóbeytiriw esabına baslanǵısh baza sıpatında saqlap qalıw;

- sháhársazlıq hám rayonlardı rejlestiriwdıń ilimiy tiykarlanǵan sistemasın járiyalaw joli menen sháhárlerde hám basqa xalıq jasaw punktlerinde xalıqtıń jasawı ushın qolaylı sharayat jaratıw;

- ekologiyalıq apatlar shegara bilmesligin názerde tutqan halda jáhan jámiyetshiligi itibarın aymaqtıń ekologiyalıq mashqalalarına qaratıw.

Átirap ortalıqtı qorǵaw barısındaǵı joqarıda tilge alınǵan tásirsheń shara-tádbirlerdi ámelge asırıw Prezidentimizdiń pikiri boyınsha, jaqın waqıt ishinde ekologiya tarawındaǵı kóplegen illetler, kemshilikler hám qátelerdi joq etiw imkaniyatın júzege shıǵaradı. Sonday-aq. Keń kólemdegi ekologiyalıq krizis qáwpin joq etiw, respublika xalqı ushın zúrúrli shart-sharayatlardı hámde ekologiya jaǵınan jaqsı turmıslıq ortalıq jaratıw imkanın beredi.

Juwmaqlaw

Dáwirmizdiń awır ekologiyalıq jaǵdayı insannıń biosferaga tásinin tártipke salıw, jámiyetlik rawajlanıwdıń óz-ara tásinin uyǵınlastırıw, tábiyǵıy ortalıqtı tek ǵana ǵalabalıq dárejede emes, al aymaqlıq hám milliy sheńberde de saqlaw zárúrligi artpaqta. Ekologiyalıq qáwipsizlik mashqalası álleqashan milliy hám aymaqlıq sheńberden shıǵıp, pútkil insanıyattıń ulıwma mashqalasına aylanǵan. Tábiyat hám insan óz-ara belgilengen nızamlıqlar tiykarında múnásebette boladı. Bul nızamlıqlardı buzıw ońlap bolmas ekologiyalıq páleketlerge alıp keledi.

V.I.Vernadskiydiń ideyaları ózi jasap atırǵan dáwirde birqansha alǵa ilgerilep ketken edi. Házirgi ǵalabalıq ekologiyalıq mashqalalar keskinlesip atırǵan bir dáwirde V.I.Vernadskiydiń kóregenlik penen planetalıq-biosferalıq aspekte oylaw hám háreket etiw kerek degen sózleri túsiniqli bolmaqta. Bizdiń planetamız táǵdiri hám adamzat táǵdiri – bul bir táǵdir.

Noosfera basqıshınıń qalıplesiwin kóplegen faktorlar: biosfera hám adamzat birligi, adamzat iskerliginiń planetalıq xarakteri hám onıń geologiyalıq processler menen ólsheniwi, adamzat jasawınıń demokratiyalıq formalarınıń rawajlanıwı hám planetada jasawshı xalıqlardıń paraxatshılıǵına umtılıw, ilim hám texnikanıń burın kórimegen dárejede ǵúlleniwi menen baylanıstıradı.. Usı qubılıslardı juwmaqlay otırıp, biosferanıń keyingi evolyuciyasın adamzat rawajlanıwı menen baylanıstıra otırıp, V.I.Vernadskiy noosfera túsiniǵin kirgizedi.

Noosferanı dúziw máselesi- bul búgingi kúnniń máselesi. Onı sheshiw barlıq adamzattıń kúshlerin birlestiriwi menen, dúnya xalıqlarınıń birge islesiw hám óz-ara baylanısında jańa qádriyatlarıń tastıyıqlanıwı menen baylanıslı.

Keleshekke umtılıw – noosfera táliymatınıń xarakterli belgisi hám onı házirgi jaǵdaylarda hár tárepleme rawajlandırıw kerek.

Ádebiyatlar

1. Ózbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – Toshkent: Ózbekiston, 2019. – 80 b.
 2. Sh. M. Mirziyoyev. Erkin va farovon demokratik Ózbekiston davlatni birgalikda barpo etamiz. Toshkent: «Ózbekiston».2016 -56 B.
 3. Sh. M. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak. Toshkent: «Ózbekiston», 2017.-104 B.
 4. Sh. M. Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarni taminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovanligining garovi. Ózbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinganligining 24 yilligiga bag`ishlangan tantanali marosimdagi maruza. 2016 yil 7 dekabr/ Toshkent: «Ózbekiston», 2017.-2017.-48 B.
 5. Ózbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “Ózbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo`yicha Harakatlar strategiyasi to`grisida” PF-4947-sonli Farmoni.
 6. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo`limizni qatiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko`taramiz. - T : O`zbekiston, 2017. 592 G,
 7. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo`sa`gasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari, taraqqiyot kafolatlari. – T., O`zbekiston, 1997. – 111 b.
 8. Engels F. Proisxo`jdenie semi, chastnoy sobstvennosti i gosudarstva: V svyazi s issledovaniyami Lyuisa G. Morgana. — Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literaturı,1982 j 55 bet.
 10. Monteske Sh. Izbrannie proizvedeniya. Moskva, 1995. 417, 350-betler
 11. Bokl G.T. Istoriya civilizacii v Anglii. SPb, 1895, 18-bet.
 12. Samarova L.R. Geograficheskiy determenizm v sovremennix religivedicheskix issledovaniyax. Voprosı duxovnoy kulturı– Filosofskie nauki 2006. — № 79 135 bet.
 13. Opit zakona o narodonaseleniya perevod I. A. Vernera, M., 1885 III bap.
 14. O.P. Sterligova Socialnaya ekologiya. uchebnaya posobiya. Moskva, 2008.
7. Bet.
15. Grenchenkova, O. Yu. Ot istorii ekologicheskix katastrof k problemam sovremennosti . Tekst: neposredstvenniy. Molodoy ucheniy. — 2017. — № 16. (142). — S. 99-101. — URL: <https://moluch.ru/archive/142/39615/> (data obrasheniya: 03.12.2020).)
 18. Pravda Vostoka, 1995,24 mart
 - 19.. Erkin Qaraqalpaqstan 1995, 20 sentyabr
 20. Ózbekiston Milliy axborot agentligi 2017 20 sentyabr

21. Gazeta «Uzbekistan» 2020
22. Reymers N.F. Ekologiya (teoriya, zakoni, pravila, princip i gipotezi). M.: Rossiya molodaya, 1994. 367 s
23. Babkin V.O. Ekologicheskaya bezopasnost kak faktor ustoychivogo razvitiya gosudarstva i obshestva v usloviyax globalizacii // Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. 2008. № 2. B. 19—26
24. Falsafa. Qomusiy lugat. T., 2004. 56-bet
25. Vernadskiy V.I. Biosfera. 1-bet w.w.w. library. ru
26. Jdanova N.L. Vzaimootnosheniya ponyatiy noosferi i biosferi. //»Akademiya trinitarizma», M., El. № 77-6567, publ.10449, 03.06.2003. w.w.w. library. ru.
27. Vernadskiy V.I. Problema biogeoximii. M., 1988., 252-bet
28. V.I. Vernadskiy. Filosofskie misli naturalista. M., 1988
29. Jdanova N.L. Vzaimootnosheniya ponyatiy noosferi i biosferi. //»Akademiya trinitarizma», M., El. № 77-6567, publ.10449, 03.06.2003. w.w.w. library. ru.
31. Antologiya filosofskoy misli. M.: Pedagogika-Press, 1993. S. 288–303.
32. Vernadskiy V.I. Biosfera i noosfera. M.: Ayriss-press, 2012.
- Rubinshteyn S.L. Bitie i soznanie. M.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1957.
33. Rubinshteyn S.L. Chelovek i mir. M., Pedagogika, 1973
34. Solovev V.S. Opravdanie dobra. M.; Aleksandrovskiy proekt, 2010.
35. Teyyar de Sharden. Na puti k novoy religii. //Novaya vavilonskaya bashnya.: Izbrannie filosofskie raboti. Gildebrand D.fon. Spb., 1998

Internet saytlari

1. www.bilim.uz.
2. www.philosophy.ru.
3. www.filosofiya.ru.
4. www.philosophy.nsc.ru.
5. <http://philosophy.albertina.ru>.
6. www.history.ru.
7. www.philosophy.com.

Kirisiw	3
I-bap. Filosofiya tariyxında tábiyatqa qatnas	4
1.1 Tábiyat túsiniǵı. Tábiyat túsiniǵiniń keń hám tar mánisi.....	4
1.2. Tábiyat hám jámiyettiń óz-ara baylanısı.....	4
II-bap. Sociallıq rawajlanıw hám geografıyalıq ortalıqtıń óz ara baylanısı	10
2.1. Geografıyalıq mektepler. Tábiy nızamlar koncepciyası. Geografıyalıq determinizm. Socialdeterminizm	10
2.2. Geografıyalıq ortalıq túsiniǵı Geografıyalıq ortalıq parametrları.....	12
III-bap. XX ásir waqıyası: Ekologiyalıq shıynelsiw	16
3.1. Social ekologiya. Ekologiyalıq apatlar tariyxı. Ekologiyanıń kelip shıǵıwı.....	24
3.2. Sociallıq ekologiyanıń mashqalaları. Ekologiyalıq mashqalanıń filosofiyalıq mánisi.....	32
IV-Bap. Noosfera haqqında táliymattiń tiykarları	34
4.1. Biosfera hám adamnıń birligi	34
4.2. Biosfera hám noosferanıń óz-ara teń salmaqıǵı.....	35
4.3. Noosferanı payda etiw haqqında máseleler.....	36
Juwmaqlaw.....	39
Ádebiyatlar.....	40

Abdullaeva Ya., Esnazarova Z., Tleumuratova Z.

TÁBIYAT FILOSOFIYASI

(oqıw-metodikalıq qollanba)

Bas redaktor: *K. M. Koshanov*

Tex. redaktor: *A. A. Tórebekova*

Korrektor: *G. A. Abdirasulieva*

Operator: *N. Nısanbaev*

**Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanasında basılğan. 2021-jıl.
Buyırtpa №0294. Nusqası 50 dana. Formatı 60x84. Kólemi 2,7 b.t.
230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №11-3084**

